МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА
КАФЕДРА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему

«Розвиток територіальних громад в Україні: соціогуманітарний аспект»

на здобуття освітнього ступеня магістра
зі спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування»
освітньо-професійної програми «Публічне управління та адміністрування»

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Роман НЕКРАСОВ
(підпис)

Виконав: здобувач вищої освіти,
гр. ПУДМ-61
Роман НЕКРАСОВ

Керівник: д.н.держ.упр., професор
Анатолій САВКОВ

Рецензент: _____
_____

Київ, 2025

ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
Навчально-науковий інститут менеджменту та підприємництва

Кафедра публічного управління та адміністрування
Ступінь вищої освіти «Магістр»
Спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування»
Освітньо-професійна програма «Публічне управління та адміністрування»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ Ірина АНТИПЕНКО
«31» жовтня 2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
Некрасова Романа Івановича

1. Тема роботи **«Розвиток територіальних громад в Україні: соціогуманітарний аспект»**;
   керівник кваліфікаційної роботи – Савков Анатолій Петрович, д.н.держ.упр., професор, затверджені наказом Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій від «30» жовтня 2025 р. № 467.
2. Термін подання кваліфікаційної роботи – «22» грудня 2025 р.
3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: спеціальна теоретична і методична наукова література; наукові публікації (статті, монографії, дисертаційні дослідження) провідних вітчизняних та закордонних дослідників за темою кваліфікаційної роботи; результати науково-дослідної роботи кафедри публічного управління та адміністрування «Теоретико-прикладні аспекти розвитку цифрової держави в Україні»; нормативно-правові документи; матеріали переддипломної практики.
4. Перелік ілюстративного матеріалу: *презентація*
5. Дата видачі завдання: «27» червня 2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Структура роботи, вступ	27.06.2025 – 29.08.2025	Виконано
2.	Розділ І	01.09.2025 – 26.09.2025	Виконано
3.	Розділ ІІ	29.09.2025 – 24.10.2025	Виконано
4.	Розділ ІІІ	27.10.2025 – 28.11.2025	Виконано
5.	Висновки, додатки	01.12.2025 – 12.12.2025	Виконано
6.	Презентація	15.12.2025 – 19.12.2025	Виконано

Здобувач вищої освіти _____ Роман НЕКРАСОВ

Керівник
кваліфікаційної роботи _____ Анатолій САВКОВ

РЕФЕРАТ

Некрасов Р.І. Розвиток територіальних громад в Україні: соціогуманітарний аспект : кваліф. робота на здобуття освіт. ступеня магістра; спец. 281 «Публічне управління та адміністрування»; Держ. у-т інформац.-комунікац. технолог.; каф. публічного управління та адміністрування; наук. керівник А.П. Савков, д. н. держ. упр., професор. Київ, 2025. 88 с.

Метою дослідження є комплексний аналіз соціогуманітарного розвитку територіальних громад України та розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення його ефективності.

Об'єктом дослідження визначено процеси розвитку територіальних громад в Україні.

Предмет дослідження – соціогуманітарні аспекти розвитку територіальних громад в умовах децентралізації та сучасних викликів.

Короткий зміст роботи. Досліджено теоретико-методологічні засади розвитку територіальних громад та розкрити соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування; проаналізовано нормативно-правові засади функціонування територіальних громад в Україні; охарактеризовано соціальні індикатори розвитку громад у сферах освіти, культури, охорони здоров'я та соціального захисту; визначено роль людського капіталу, соціальної згуртованості та інституційної спроможності у розвитку територіальних громад; виявлено ключові проблеми та виклики соціогуманітарного розвитку в умовах децентралізації, воєнного стану та післявоєнного відновлення; обґрунтувано управлінські, комунікаційні та інноваційно-цифрові механізми забезпечення сталого розвитку громад і розроблено рекомендації щодо формування соціально орієнтованої політики.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, соціогуманітарний розвиток, децентралізація, людський капітал, соціальна згуртованість, соціальні послуги, освіта, культура, охорона здоров'я, соціальний захист, інституційна спроможність, сталий розвиток громад, нормативно-правове забезпечення, соціальні індикатори, післявоєнне відновлення, регіональний розвиток, цифровізація, інноваційні практики.

ABSTRACT

Nekrasov R. Development of Territorial Communities in Ukraine: Socio-Humanitarian Dimension: Qualification Thesis for the Master's Degree; Specialty 281 «Public Administration»; State University of Information and Communication Technologies; Department of Public Administration and Governance; Academic Supervisor – A. Savkov, Doctor of Public Administration, Professor. Kyiv, 2025. 88 p.

The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the socio-humanitarian development of territorial communities in Ukraine and to develop scientifically grounded recommendations for enhancing its effectiveness.

The object of the study is the processes of development of territorial communities in Ukraine.

The subject of the study comprises the socio-humanitarian aspects of the development of territorial communities under conditions of decentralization and contemporary challenges.

Summary. The thesis examines the theoretical and methodological foundations of the development of territorial communities and reveals the socio-humanitarian dimension of local self-government; analyzes the regulatory and legal framework for the functioning of territorial communities in Ukraine; characterizes key social indicators of community development in the fields of education, culture, healthcare and social protection; identifies the role of human capital, social cohesion and institutional capacity in community development; outlines major problems and challenges of socio-humanitarian development under decentralization, martial law and post-war recovery; substantiates managerial, communication and innovative-digital mechanisms for ensuring sustainable community development and provides recommendations for shaping socially oriented community development policy.

Key words: territorial community, local self-government, socio-humanitarian development, decentralization, human capital, social cohesion, social services, education, culture, healthcare, social protection, institutional capacity, sustainable community development, regulatory framework, social indicators, post-war recovery, regional development, digitalization, innovative practices.

ЗМІСТ

ВСТУП 6

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД 10

1.1. Сутність і концептуальні підходи до розуміння розвитку територіальних громад 10

1.2. Соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування як основа сталого розвитку громади 21

1.3. Нормативно-правові засади функціонування територіальних громад в Україні 31

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ 41

2.1. Соціальні індикатори розвитку територіальних громад (освіта, культура, охорона здоров'я, соціальний захист) 41

2.2. Людський капітал і соціальна згуртованість у системі місцевого самоврядування 47

2.3. Проблеми та виклики соціогуманітарного розвитку у контексті децентралізації та воєнного стану 51

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД 57

3.1. Управлінські та комунікаційні механізми забезпечення сталого розвитку громад 57

3.2. Цифровізація, інноваційні практики та партисипативні моделі участі громадян у розвитку територій 63

3.3. Рекомендації щодо формування соціально орієнтованої політики розвитку громад 69

ВИСНОВКИ 77

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах трансформації українського суспільства особливої важливості набуває питання розвитку територіальних громад як базового рівня місцевого самоврядування. Реформа децентралізації, що розпочалася в Україні у 2014 році, кардинально змінила систему взаємовідносин між владою та громадянами, створивши нові можливості для розвитку територій. Саме територіальні громади стали тим ключовим елементом, що забезпечує можливість реального впливу громадян на якість свого життя, розвиток інфраструктури, доступ до соціальних послуг та створення комфортного середовища для проживання.

Соціогуманітарний аспект розвитку територіальних громад охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із забезпеченням високої якості життя населення, розвитком людського капіталу, підвищенням рівня освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту. Саме ці сфери є визначальними для формування сталих, конкурентоспроможних та привабливих для життя громад. Водночас процес децентралізації виявив ряд проблем та викликів, пов'язаних із недостатністю ресурсів, слабкою інституційною спроможністю, браком кваліфікованих кадрів, низьким рівнем громадської активності та участі населення у прийнятті рішень.

Воєнна агресія російської федерації проти України з 2022 року створила додаткові виклики для розвитку територіальних громад. В умовах воєнного стану громади змушені адаптуватися до нових реалій, забезпечувати безпеку населення, приймати внутрішньо переміщених осіб, відновлювати зруйновану інфраструктуру, підтримувати соціальну стабільність та згуртованість. Все це вимагає пошуку нових підходів, механізмів та інструментів соціогуманітарного розвитку територіальних громад, що обґрунтовує актуальність даного дослідження.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика розвитку територіальних громад досліджується у працях вітчизняних та зарубіжних

науковців. Теоретико-методологічні засади місцевого самоврядування та територіального розвитку висвітлені у роботах таких дослідників як В. Бакуменко, В. Вакуленко, П. Ворона, В. Куйбіда, А. Ткачук. Питання децентралізації та реформування системи місцевого самоврядування розглядаються у дослідженнях О. Бориславської, І. Заверухи, Є. Захарченка, О. Патрицької [4–7].

Соціогуманітарні аспекти розвитку громад аналізуються у працях Т. Семигіної (громадське здоров'я), О. Васильєвої (соціальний розвиток), І. Грищенка (соціальна згуртованість), Т. Азарової (соціальний капітал). Економічні механізми розвитку територій досліджуються З. Бурик, М. Гончаренко. Питання цифровізації громад висвітлюються у роботах фахівців Міністерства цифрової трансформації України [8–12].

Водночас комплексне дослідження соціогуманітарного розвитку територіальних громад в умовах децентралізації та воєнного стану, що охоплює різні аспекти соціальної сфери, людського капіталу, інноваційних практик та механізмів участі громадян, залишається недостатньо опрацьованим, що визначає наукову новизну даної роботи.

Метою дослідження є комплексний аналіз соціогуманітарного розвитку територіальних громад України та розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення його ефективності.

Для досягнення мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- дослідити теоретико-методологічні засади розвитку територіальних громад та розкрити соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування;
- проаналізувати нормативно-правові засади функціонування територіальних громад в Україні;
- охарактеризувати соціальні індикатори розвитку громад у сферах освіти, культури, охорони здоров'я та соціального захисту;
- визначити роль людського капіталу, соціальної згуртованості та інституційної спроможності у розвитку територіальних громад;

– виявити ключові проблеми та виклики соціогуманітарного розвитку в умовах децентралізації, воєнного стану та післявоєнного відновлення;
– обґрунтувати управлінські, комунікаційні та інноваційно-цифрові механізми забезпечення сталого розвитку громад і розробити рекомендації щодо формування соціально орієнтованої політики.

Об'єктом дослідження визначено процеси розвитку територіальних громад в Україні.

Предмет дослідження – соціогуманітарні аспекти розвитку територіальних громад в умовах децентралізації та сучасних викликів.

Методи дослідження. У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що забезпечили всебічний аналіз соціогуманітарного розвитку територіальних громад. Системний підхід дав можливість розглядати громаду як цілісну соціальну систему, у межах якої поєднуються управлінські, соціальні, культурні та гуманітарні процеси, а також виявити взаємозв'язок між різними елементами місцевого самоврядування. Методи аналізу та синтезу застосовано для опрацювання нормативно-правової бази, наукової літератури, звітів, статистичних даних і програм розвитку громад, що дозволило виокремити ключові тенденції та особливості їхнього соціогуманітарного становлення.

Порівняльний метод використано для зіставлення різних моделей і підходів до організації соціальних послуг, гуманітарної політики та місцевого управління в територіальних громадах України, що сприяло виявленню спільних характеристик та регіональних відмінностей. Методи систематизації та узагальнення дали можливість структурувати отриману інформацію, виділити основні проблеми та бар'єри соціогуманітарного розвитку, а також сформувати обґрунтовані висновки щодо нинішнього стану та перспектив розвитку громад.

Крім того, елементи контент-аналізу та опрацювання відкритих даних дозволили оцінити доступність соціальних послуг, рівень забезпечення освітньої, культурної та медичної інфраструктури, а також загальний

соціальний стан громад. Застосування прогностичного підходу сприяло формуванню узагальнених рекомендацій щодо підвищення ефективності місцевої політики та перспектив соціогуманітарного розвитку територіальних громад у контексті децентралізації, викликів воєнного часу та майбутнього відновлення.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 88 сторінок. Список використаних джерел – 85 позицій.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

1.1. Сутність і концептуальні підходи до розуміння розвитку територіальних громад

Дослідження розвитку територіальних громад потребує чіткого розуміння базових категорій та концептуальних підходів, що сформувалися у вітчизняній та зарубіжній науці публічного управління. Територіальна громада як соціально-правовий феномен є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, носієм відповідних прав, обов'язків та повноважень, що закріплені в конституційно-правовому полі держави. Розуміння природи, сутності та механізмів розвитку територіальних громад є ключовим для формування ефективної політики децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування [1, с. 45].

У науковому дискурсі поняття «територіальна громада» розглядається через призму різних методологічних підходів, що відображають багатоаспектність цього явища. Інституційний підхід акцентує увагу на правовому статусі громади як первинного суб'єкта владних повноважень на місцевому рівні, що закріплено в конституційному законодавстві держави. Цей підхід наголошує на формально-юридичних аспектах організації та функціонування територіальних громад, їх взаємовідносинах з державними органами влади [2, с. 43].

Відповідно до Конституції України, територіальна громада визначається як сукупність жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища або міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями. Це визначення закріплює територіальний принцип формування громад та їх зв'язок із певною адміністративно-територіальною одиницею. Конституційне закріплення статусу територіальної громади створює правову основу для реалізації місцевого самоврядування в Україні [43, ст. 140].

Системний підхід передбачає розгляд територіальної громади як складної соціальної системи, що характеризується внутрішньою структурованістю, функціональною диференціацією та взаємозв'язками з зовнішнім середовищем. У межах цього підходу громада постає як відкрита система, що перебуває у постійній взаємодії з державними інституціями, ринковими структурами, громадянським суспільством та міжнародними організаціями. Системний характер територіальної громади передбачає наявність різних підсистем – економічної, соціальної, культурної, політичної, екологічної – що перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Застосування системного підходу дозволяє виявити внутрішні зв'язки між різними елементами громади, зрозуміти механізми її функціонування та розвитку. Територіальна громада як система має власні цілі, ресурси, механізми управління, зворотні зв'язки. Ефективність функціонування громади залежить від узгодженості дій різних підсистем, раціонального використання наявних ресурсів, здатності адаптуватися до змін зовнішнього середовища.

Соціологічний підхід наголошує на спільнотному характері територіальної громади, розглядаючи її як соціальну спільноту людей, об'єднаних спільними інтересами, цінностями, традиціями та колективними практиками. Цей підхід особливу увагу приділяє соціальному капіталу громади, мережам довіри та взаємодопомоги, громадянській активності та солідарності. З соціологічної точки зору, територіальна громада є не просто адміністративною одиницею, а живим соціальним організмом, що має власну ідентичність, історію, культуру [3, с. 112].

Соціологічний підхід підкреслює важливість соціальних зв'язків, що формуються між членами громади, спільного відчуття приналежності до певної території, колективної ідентичності. Сильні соціальні зв'язки, високий рівень довіри між людьми, активна участь у житті громади є важливими ресурсами для її розвитку. Соціальна згуртованість громади, наявність

спільних цінностей та норм поведінки сприяють ефективному вирішенню колективних проблем.

Економічний підхід зосереджується на ресурсному потенціалі територіальної громади, її спроможності забезпечувати економічний розвиток території, залучати інвестиції, створювати робочі місця та підвищувати добробут мешканців. У контексті цього підходу важливого значення набувають питання фінансової самодостатності громад, ефективності використання комунальної власності та місцевих бюджетів. Економічна спроможність громади визначається наявністю власної економічної бази, достатніх фінансових ресурсів для виконання делегованих та власних повноважень.

Економічний підхід розглядає територіальну громаду як економічного актора, що конкурує з іншими громадами за залучення інвестицій, кваліфікованої робочої сили, туристів. Конкурентоспроможність громади залежить від якості місцевого бізнес-середовища, наявності розвиненої інфраструктури, рівня людського капіталу, ефективності місцевого управління. Успішні громади формують власні стратегії економічного розвитку, залучають приватні інвестиції, розвивають підприємництво [4, с. 136].

Розвиток територіальної громади являє собою багатовимірний процес якісних та кількісних змін у соціальній, економічній, культурній, екологічній сферах життєдіяльності локальної спільноти. Категорія «розвиток» відображає поступальний рух громади до досягнення стратегічних цілей підвищення якості життя населення, створення сприятливого середовища для самореалізації особистості, забезпечення соціальної справедливості та згуртованості. Розвиток передбачає не просто кількісне зростання економічних показників, а якісні зміни в усіх сферах життя громади [5, с. 67].

Розвиток територіальних громад має комплексний характер і охоплює різні виміри. Економічний розвиток передбачає зростання виробництва, створення нових робочих місць, підвищення доходів населення, розвиток

підприємництва. Соціальний розвиток включає покращення доступу до якісних соціальних послуг, зменшення нерівності, підвищення рівня освіти та здоров'я населення. Культурний розвиток пов'язаний зі збереженням культурної спадщини, розвитком творчого потенціалу громади, формуванням культурної ідентичності. Екологічний розвиток передбачає раціональне використання природних ресурсів, охорону довкілля, формування екологічної свідомості.

Концепція сталого розвитку територіальних громад, що набула поширення у сучасній науці публічного управління, передбачає збалансоване врахування економічних, соціальних та екологічних аспектів розвитку. Згідно з принципами сталого розвитку, задоволення потреб сучасного покоління не повинно відбуватися на шкоду можливостям майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Концепція сталого розвитку була сформульована у 1987 році Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку і стала основою глобальної політики розвитку [6, с. 45].

Застосування принципів сталого розвитку на рівні територіальних громад передбачає інтеграцію економічних, соціальних та екологічних цілей у стратегії та програми місцевого розвитку. Економічне зростання має супроводжуватися соціальною справедливістю та екологічною відповідальністю. Територіальні громади мають розвивати зелену економіку, відновлювану енергетику, циркулярні моделі виробництва та споживання, інвестувати у соціальну інфраструктуру та людський капітал.

Україна взяла на себе зобов'язання з досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Ці 17 глобальних цілей охоплюють широкий спектр викликів – від подолання бідності та голоду до забезпечення якісної освіти, гендерної рівності, доступу до чистої води та енергії, інноваційного розвитку. Локалізація Цілей сталого розвитку на рівні територіальних громад є важливим завданням, що потребує адаптації глобальних цілей до місцевого контексту, визначення індикаторів та механізмів моніторингу.

Парадигма людського розвитку, сформульована у межах концепції Програми розвитку ООН, розглядає розвиток територіальних громад крізь призму розширення можливостей людини, забезпечення її фундаментальних прав і свобод, доступу до якісних послуг освіти, охорони здоров'я, культури, можливостей для самореалізації та гідного життя. Згідно з цим підходом, показником успішного розвитку громади є не стільки економічне зростання, скільки реальне покращення якості життя кожного члена спільноти [67, p. 8].

Індекс людського розвитку, що розраховується для країн та регіонів, інтегрує показники тривалості життя, освіти та доходу населення. Цей комплексний показник дозволяє оцінити досягнення території у створенні умов для повноцінного життя людей. На рівні територіальних громад можуть розраховуватися аналогічні індекси, що враховують місцеві особливості та пріоритети розвитку. Орієнтація на людський розвиток передбачає пріоритетність інвестицій у освіту, охорону здоров'я, соціальний захист.

Концепція смарт-спільнот (розумних громад) передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій, інновацій та знань для підвищення ефективності управління розвитком територій, покращення якості надання публічних послуг, залучення громадян до процесів прийняття рішень. Ця концепція, що виникла на основі концепції смарт-сіті (розумних міст), передбачає формування інтелектуального капіталу громади, розвиток цифрової інфраструктури та електронного урядування на місцевому рівні [8, с. 167].

Розумні громади використовують цифрові технології для оптимізації управління комунальним господарством, транспортними потоками, енергоспоживанням, відходами. Датчики, системи моніторингу, аналітика великих даних дозволяють приймати більш обґрунтовані управлінські рішення, оперативно реагувати на проблеми, прогнозувати майбутні потреби. Цифрові платформи надання публічних послуг підвищують їх доступність та зручність для громадян.

Важливим елементом смарт-громад є залучення громадян до спільного вирішення місцевих проблем через цифрові платформи. Мобільні застосунки дозволяють мешканцям повідомляти про проблеми в громаді, пропонувати ідеї покращення, брати участь у голосуваннях та опитуваннях. Краудсорсинг місцевих знань та ідей сприяє інноваційним рішенням, що відповідають реальним потребам громади.

Партисипативний підхід до розвитку територіальних громад наголошує на ключовій ролі активної участі громадян у процесах планування, реалізації та моніторингу розвитку місцевих спільнот. Цей підхід базується на принципах субсидіарності, прозорості, підзвітності органів місцевого самоврядування перед громадою, налагодження ефективної комунікації між владою та мешканцями. Партисипативна демократія передбачає не просто формальні консультації з громадськістю, а реальну участь громадян у прийнятті рішень [9, с. 201].

Різні форми партисипативної демократії застосовуються на рівні територіальних громад – громадські слухання, консультації з громадськістю, громадські ради, електронні петиції, референдуми, громадські бюджети. Кожна з цих форм має свої переваги та обмеження, відповідає певному рівню залучення громадян – від інформування до спільного прийняття рішень. Найбільш інклюзивні форми передбачають реальний вплив громадян на формування політики та розподіл ресурсів.

Громадський бюджет (партисипативне бюджетування) є однією з найпоширеніших форм партисипативної демократії у світі. Ця практика, що виникла у бразильському місті Порту-Алегрі у 1989 році, дозволяє мешканцям безпосередньо визначати пріоритети використання частини місцевого бюджету. Громадяни подають проєктні пропозиції, обговорюють їх, голосують за проєкти, що мають бути профінансовані. Переможці отримують бюджетне фінансування на реалізацію.

Соціогуманітарний підхід до розвитку територіальних громад, що є предметом нашого дослідження, зосереджується на людині як головній

цінності та меті суспільного прогресу. Цей підхід передбачає пріоритетність розвитку соціальної сфери, інвестицій у людський капітал, збереження культурної ідентичності громад, забезпечення соціальної справедливості та інклюзивності. Соціогуманітарний вимір розвитку охоплює такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, культура, соціальний захист, молодіжна політика, фізична культура і спорт.

Соціогуманітарний підхід виходить з того, що економічне зростання є не самоціллю, а засобом для досягнення головної мети – покращення якості життя людей, розширення їх можливостей для самореалізації, забезпечення гідного життя. Цей підхід наголошує на соціальній відповідальності держави та органів місцевого самоврядування за забезпечення базових соціальних прав громадян – права на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, культурний розвиток [10, с. 236].

Соціогуманітарний розвиток передбачає створення рівних можливостей для всіх членів громади, незалежно від їх соціального статусу, матеріального становища, віку, статі, стану здоров'я. Інклюзивний підхід до розвитку спрямований на подолання соціальної ексклюзії, дискримінації, маргіналізації вразливих груп. Соціальна інклюзія передбачає не просто надання допомоги нужденним, а створення умов для їх повноцінної участі у житті громади.

Важливим аспектом соціогуманітарного розвитку є формування соціального капіталу територіальної громади, під яким розуміють сукупність норм взаємності, довіри, солідарності, мереж громадянської взаємодії, що забезпечують колективну дію та співпрацю заради спільного блага. Високий рівень соціального капіталу сприяє ефективному вирішенню місцевих проблем, зниженню транзакційних витрат, підвищенню якості демократичного врядування. Соціальний капітал є важливим нематеріальним активом громади [11, с. 78].

Концепція соціального капіталу, розроблена у працях Роберта Патнема, Джеймса Коулмана, П'єра Бурдьє, розглядає соціальні зв'язки та мережі як ресурс, що має економічну цінність. Громади з високим рівнем соціального

капіталу характеризуються більшою довірою між людьми, активнішою участю у громадських організаціях, ефективнішою взаємодією між владою та громадянами. Накопичення соціального капіталу відбувається через практики співпраці, взаємодопомоги, спільних дій.

Концепція соціальної згуртованості громади передбачає формування відчуття спільної приналежності, солідарності між різними групами населення, подолання соціальної ексклюзії та маргіналізації вразливих категорій громадян. Соціально згуртована громада характеризується високим рівнем довіри між людьми, толерантністю, готовністю до колективної дії та взаємодопомоги. Соціальна згуртованість є важливою передумовою стабільності та розвитку громади.

Фактори соціальної згуртованості включають спільну ідентичність та почуття приналежності до громади, спільні цінності та норми поведінки, соціальні мережі та зв'язки між різними групами населення, інститути, що сприяють взаємодії та співпраці, справедливий розподіл ресурсів та можливостей. Соціально фрагментовані громади, де є глибокі розриви між різними групами, стикаються з труднощами у досягненні спільних цілей [12, с. 147].

У контексті європейської інтеграції України особливої актуальності набуває адаптація вітчизняних підходів до розвитку територіальних громад до стандартів Європейського Союзу. Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Україною у 1997 році, закріплює фундаментальні принципи організації місцевої демократії, автономії територіальних громад, їх право самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах закону [13, ст. 3].

Європейська хартія визначає місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Хартія встановлює мінімальні стандарти організації місцевого самоврядування, що мають

дотримуватися державами-учасницями. Ці стандарти охоплюють питання конституційного та законодавчого закріплення місцевого самоврядування, адміністративного нагляду, фінансових ресурсів, права на судовий захист.

Принцип субсидіарності, що є одним із базових принципів європейської моделі місцевого самоврядування, передбачає, що публічні повноваження мають здійснюватися на найближчому до громадян рівні влади, здатному забезпечити їх ефективну реалізацію. Цей принцип спрямований на максимальне наближення надання публічних послуг до їх споживачів, підвищення відповідальності та підзвітності місцевої влади. Субсидіарність передбачає, що вищий рівень влади втручається лише тоді, коли нижчий рівень не може ефективно вирішити певне питання [14, с. 67].

Застосування принципу субсидіарності потребує чіткого розмежування повноважень між різними рівнями влади, делегування достатніх ресурсів для виконання делегованих повноважень, механізмів контролю та підзвітності. В Україні впровадження цього принципу відбувається у процесі реформи децентралізації, що передбачає передачу значних повноважень та ресурсів від центральних органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування.

Децентралізація влади як процес передачі повноважень, ресурсів та відповідальності від центральних органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування є ключовим механізмом посилення спроможності територіальних громад. Реформа децентралізації в Україні, розпочата у 2014 році на основі Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, створила нові можливості для розвитку громад, однак водночас поставила перед ними нові виклики щодо нарощування управлінської, фінансової та інституційної спроможності [15].

Реформа децентралізації включала декілька ключових компонентів: формування спроможних територіальних громад шляхом добровільного об’єднання, передачу повноважень та ресурсів від центральних органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування, реформу місцевих фінансів, реформу системи надання адміністративних та публічних послуг. За

роки реформи було створено 1470 об'єднаних територіальних громад, що охопили понад 90 відсотків території України.

Спроможність територіальної громади визначається як здатність самостійно або через органи місцевого самоврядування забезпечувати належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Формування спроможних громад є стратегічною метою реформи місцевого самоврядування в Україні. Спроможна громада має достатню економічну базу, людські ресурси, інфраструктуру для ефективного виконання своїх функцій [16, с. 34].

Методика формування спроможних територіальних громад, затверджена Кабінетом Міністрів України, визначає критерії спроможності – чисельність населення, територію громади, наявність розвиненої інфраструктури, фінансовий потенціал. Для сільських територій мінімальна чисельність населення спроможної громади визначена на рівні 3-5 тисяч осіб, для міських територій – вище. Ці критерії є орієнтовними та можуть коригуватися з урахуванням географічних, демографічних, інфраструктурних особливостей.

Інтегрований підхід до розвитку територіальних громад передбачає координацію зусиль різних секторів – органів місцевого самоврядування, бізнесу, інститутів громадянського суспільства, міжнародних донорів – у реалізації стратегічних пріоритетів розвитку території. Партнерство між цими акторами створює синергетичний ефект та забезпечує комплексне вирішення соціально-економічних проблем громади. Інтегрований підхід передбачає узгодження секторальних політик, спільне планування та реалізацію проєктів.

Стратегічне планування розвитку є важливим інструментом визначення довгострокових цілей, пріоритетів та напрямів розвитку територіальної громади. Стратегії розвитку громад розробляються на середньостроковий період (зазвичай 7-10 років) та визначають бачення майбутнього громади, стратегічні цілі, оперативні завдання, проєкти та заходи, індикатори

досягнення цілей, відповідальних виконавців, джерела фінансування. Стратегії розробляються з широким залученням мешканців, враховують внутрішній потенціал території, зовнішні можливості та загрози.

Процес стратегічного планування включає декілька етапів: аналіз поточної ситуації у громаді, виявлення проблем та можливостей, формулювання бачення майбутнього, визначення стратегічних цілей та оперативних завдань, розробку плану заходів, визначення індикаторів та механізмів моніторингу. Широке залучення мешканців громади, представників бізнесу, громадських організацій до розробки стратегії підвищує її легітимність та забезпечує підтримку під час реалізації [18, с. 158].

Моніторинг та оцінка розвитку територіальних громад здійснюється на основі системи індикаторів, що відображають динаміку змін у різних сферах життєдіяльності громади. Індекс спроможності громад, що розраховується Міністерством розвитку громад та територій України, враховує показники фінансової самодостатності, рівня надання публічних послуг, демографічної ситуації, інфраструктурного розвитку. Цей індекс дозволяє порівнювати громади між собою, виявляти проблемні території, що потребують додаткової підтримки.

Інші системи оцінки розвитку громад включають Індекс конкурентоспроможності міст, що враховує економічні, інфраструктурні, людські, соціальні, екологічні показники. Рейтинги та індекси стимулюють конкуренцію між громадами, мотивують до впровадження кращих практик, дозволяють інвесторам та мешканцям приймати більш обґрунтовані рішення щодо вибору місця для інвестування або проживання [19].

Проблемно-орієнтований підхід до розвитку територіальних громад передбачає виявлення найбільш гострих проблем, що стримують розвиток території, аналіз їх причин та пошук оптимальних шляхів їх вирішення. Цей підхід спрямований на концентрацію обмежених ресурсів громади на розв’язанні пріоритетних завдань, що мають найбільший вплив на якість життя населення. Проблемно-орієнтований підхід передбачає глибокий аналіз

причинно-наслідкових зв’язків, залучення експертів та громадськості до діагностики проблем [20, с. 112].

Таким чином, розвиток територіальних громад є складним багатовимірним процесом, що потребує комплексного застосування різних концептуальних підходів та методологічних інструментів. Соціогуманітарний підхід, який ставить у центр уваги людину, її потреби, інтереси та можливості для самореалізації, є ключовим для забезпечення сталого та інклюзивного розвитку місцевих спільнот в Україні. Інтеграція різних підходів – системного, соціологічного, економічного, партисипативного – дозволяє сформувати цілісне розуміння природи та механізмів розвитку територіальних громад.

1.2. Соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування як основа сталого розвитку громади

Соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування відображає ціннісно-орієнтовану спрямованість діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування на забезпечення соціальних прав людини, розвиток людського потенціалу, збереження культурної ідентичності громади, формування сприятливого середовища для самореалізації особистості. Цей вимір охоплює широкий спектр напрямів діяльності місцевого самоврядування у соціальній сфері, що безпосередньо впливають на якість життя людей та перспективи розвитку громади [21, с. 156].

Соціальна функція місцевого самоврядування є однією з найважливіших, оскільки від ефективності її реалізації залежить задоволення базових потреб населення у житті, освіті, охороні здоров’я, соціальній підтримці, культурному розвитку. Органи місцевого самоврядування виступають основними організаторами та надавачами соціальних послуг на території громади, забезпечують доступність та якість цих послуг для всіх категорій населення. Соціальна функція реалізується через систему закладів

та установ, що перебувають у комунальній власності або фінансуються з місцевих бюджетів.

Реалізація соціальної функції місцевого самоврядування базується на конституційних гарантіях соціальних прав громадян. Конституція України закріплює право кожного на освіту, охорону здоров'я, достатній життєвий рівень, соціальний захист. Держава та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за забезпечення цих прав. Делегування значних повноважень у соціальній сфері органам місцевого самоврядування відображає принцип субсидіарності – надання послуг має здійснюватися на рівні, найближчому до їх споживачів.

Місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства, що забезпечує участь громадян у вирішенні питань місцевого значення. Демократичний характер місцевого самоврядування передбачає виборність органів місцевого самоврядування, їх підзвітність перед громадою, прозорість діяльності, залучення громадян до процесів прийняття рішень. Соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування тісно пов'язаний з розвитком місцевої демократії, громадянської активності, соціального капіталу [22, с. 189].

Освітня політика територіальної громади спрямована на забезпечення конституційного права громадян на здобуття якісної освіти, створення рівних можливостей для доступу до освітніх послуг, модернізацію освітньої інфраструктури, підвищення професійної компетентності педагогічних кадрів. В умовах децентралізації органи місцевого самоврядування отримали значні повноваження у сфері управління закладами дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти. Громади є засновниками цих закладів, призначають їх керівників, визначають мережу закладів, забезпечують їх фінансування [23, с. 234].

Дошкільна освіта є важливою передумовою успішного навчання дитини у школі, її соціалізації та розвитку. Забезпечення доступності дошкільної освіти є одним із пріоритетів освітньої політики територіальних громад. Однак

багато громад стикаються з проблемою дефіциту місць у дошкільних закладах, особливо у великих містах. Черги до дитячих садків стимулюють громади інвестувати у будівництво нових закладів, створення додаткових груп, впровадження альтернативних форм дошкільної освіти.

Загальна середня освіта забезпечує базову підготовку дітей, формування їх компетентностей, необхідних для подальшого навчання та життя. Реформа «Нова українська школа» передбачає докорінну зміну змісту, методів, середовища навчання. Компетентнісний підхід ставить у центр уваги не обсяг знань, а здатність учня застосовувати знання у житті, вирішувати проблеми, критично мислити, співпрацювати. Впровадження реформи потребує значних інвестицій у підготовку вчителів, оновлення навчальних програм, створення сучасного освітнього середовища [24, с. 67].

Оптимізація мережі закладів освіти є важливим завданням, що постало перед об'єднаними територіальними громадами. З одного боку, необхідно забезпечити доступність освітніх послуг для дітей з усіх населених пунктів громади, з іншого – раціонально використовувати наявні ресурси, створювати опорні заклади освіти з сучасною матеріально-технічною базою, кваліфікованими педагогічними кадрами. Малокомплектні школи з невеликою кількістю учнів є фінансово неефективними, не можуть забезпечити високу якість освіти.

Створення опорних шкіл передбачає реорганізацію декількох малокомплектних шкіл у один опорний заклад з філіями. Опорна школа отримує сучасне обладнання, комп'ютери, лабораторії, спортивні зали. Для підвозу учнів з віддалених населених пунктів громади організовують шкільні автобуси. Така модель дозволяє забезпечити якісну освіту при раціональному використанні ресурсів. Однак впровадження опорних шкіл іноді стикається з опором з боку батьків та мешканців населених пунктів, де закриваються школи.

Інклюзивна освіта стала пріоритетом державної політики та діяльності місцевого самоврядування. Інклюзивне навчання передбачає спільне навчання дітей з особливими освітніми потребами та їх однолітків у загальноосвітніх закладах. Створення безбар'єрного освітнього середовища, забезпечення необхідних ресурсів для навчання дітей з особливими освітніми потребами, підготовка асистентів вчителів та інклюзивних ресурсних центрів є важливими напрямами роботи громад [25, с. 112].

Інклюзивно-ресурсні центри надають психолого-педагогічну допомогу дітям з особливими освітніми потребами, проводять комплексну оцінку розвитку дитини, розробляють індивідуальні програми розвитку, консультують батьків та педагогів. За роки реформи в Україні створено понад 700 таких центрів. Асистенти вчителів супроводжують дітей з особливими освітніми потребами під час навчання, допомагають їм адаптуватися, спілкуватися з однолітками. Підготовка асистентів вчителів здійснюється через спеціальні програми.

Позашкільна освіта відіграє важливу роль у всебічному розвитку дітей та молоді, організації їх дозвілля, профорієнтації. В Україні функціонує близько 1,5 тисячі закладів позашкільної освіти різних типів – центри дитячої та юнацької творчості, станції юних техніків, спортивні школи, мистецькі школи. Ці заклади надають можливості для розвитку творчих здібностей, спортивних талантів, технічної творчості дітей. Однак охоплення дітей позашкільною освітою залишається недостатнім [30, с. 267].

Система охорони здоров'я на рівні територіальних громад зазнає суттєвої трансформації в контексті медичної реформи, розпочатої у 2017 році. Реформування первинної медичної допомоги передбачає перехід до договірних відносин між громадою та закладами охорони здоров'я, фінансування за принципом «гроші ходять за пацієнтом», підвищення якості та доступності медичних послуг. Пацієнти обирають свого лікаря, укладають з ним декларацію, а Національна служба здоров'я оплачує послуги лікаря залежно від кількості пацієнтів [26, с. 178].

Первинна медична допомога є першим рівнем контакту пацієнта з системою охорони здоров'я і має забезпечувати базові медичні послуги, профілактику захворювань, раннє виявлення хвороб. Лікарі загальної практики – сімейні лікарі є ключовою ланкою системи. Вони надають медичну допомогу всім членам сім'ї, координують надання допомоги іншими спеціалістами, направляють пацієнтів на вторинний та третинний рівні за потреби.

Розвиток мережі закладів первинної медичної допомоги, амбулаторій сімейної медицини, фельдшерсько-акушерських пунктів у сільській місцевості є важливим завданням територіальних громад. Забезпечення доступності медичних послуг для жителів віддалених населених пунктів потребує впровадження мобільних форм надання медичної допомоги, розвитку телемедицини. Мобільні амбулаторії виїжджають у віддалені села за графіком, надаючи базові медичні послуги. Телемедицина дозволяє проводити онлайн-консультації з лікарями-спеціалістами [27, с. 201].

Кадрове забезпечення первинної медичної допомоги залишається критичною проблемою, особливо у сільській місцевості. Дефіцит лікарів загальної практики – сімейних лікарів, медичних сестер призводить до перевантаження наявних медичних працівників, зниження якості послуг. Залучення молодих лікарів до роботи у сільській місцевості потребує створення привабливих умов – конкурентної заробітної плати, службового житла, можливостей для професійного розвитку.

Матеріально-технічна база закладів первинної медичної допомоги потребує суттєвого оновлення. Багато амбулаторій не мають сучасного медичного обладнання, що обмежує можливості діагностики та лікування. Державні програми підтримки закладів первинної медичної допомоги передбачають надання субвенцій громадам на придбання медичного обладнання, ремонт приміщень. Громади також інвестують власні кошти у модернізацію медичних закладів.

Культурна політика територіальної громади спрямована на збереження та розвиток культурної спадщини, підтримку аматорської художньої творчості, забезпечення доступу громадян до культурних благ та послуг, розвиток бібліотечної справи, музейної діяльності, охорону пам'яток культурної спадщини. Заклади культури – будинки культури, бібліотеки, музеї, мистецькі школи – є осередками духовного життя громади, центрами культурно-дозвіллєвої діяльності населення, зберігачами культурної ідентичності [28, с. 234].

Стан закладів культури у багатьох громадах залишається незадовільним. Більшість будинків культури, сільських клубів було збудовано у радянський період і потребує капітального ремонту. Застаріле обладнання, відсутність сучасних технічних засобів, непривабливa матеріальна база знижують привабливість закладів культури, особливо для молоді. Модернізація закладів культури є важливим завданням, однак потребує значних інвестицій.

У сучасних умовах заклади культури потребують суттєвої модернізації, оновлення матеріально-технічної бази, впровадження інноваційних форм роботи з населенням. Багато громад реалізують проєкти зі створення сучасних культурно-дозвіллєвих центрів, хабів творчих індустрій, арт-резиденцій, що стають точками тяжіння для молоді, митців, активних громадян. Такі простори поєднують традиційні функції будинків культури з новими форматами – коворкінгами, виставковими залами, студіями звукозапису, майстернями.

Бібліотеки зазнають трансформації у цифрову епоху. Традиційна функція бібліотек як сховищ книг доповнюється новими функціями – забезпечення доступу до цифрових ресурсів, організація освітніх заходів, надання комп'ютерних послуг, функціонування як центрів громадської активності. Публічні бібліотеки стають «третіми місцями» – просторами для спілкування, навчання, дозвілля. Однак більшість бібліотек потребують комп'ютеризації, підключення до інтернету, оновлення бібліотечних фондів [29, с. 91].

Музейна справа також потребує модернізації. Багато музеїв мають цінні колекції, однак не мають сучасних умов для їх зберігання, експонування, популяризації. Впровадження інноваційних музейних технологій – інтерактивних експозицій, віртуальної реальності, 3D-турів – дозволяє зробити музеї більш привабливими для відвідувачів, особливо молоді. Музеї стають центрами культурного туризму, освітніми майданчиками.

Фізична культура і спорт є важливими складовими здорового способу життя населення, формування фізично та духовно розвиненої особистості. Територіальні громади забезпечують функціонування спортивних закладів, організацію масових спортивних заходів, підтримку дитячо-юнацьких спортивних шкіл. Розбудова сучасної спортивної інфраструктури – стадіонів, спортивних майданчиків, тренажерних залів, басейнів – сприяє залученню населення до занять фізичною культурою та спортом [30, с. 145].

Масовий спорт відіграє важливу роль у збереженні здоров’я населення, профілактиці захворювань, організації дозвілля. Громади організовують спартакіади, змагання з різних видів спорту, марафони, велопробіги, що залучають широкі верстви населення. Створення доступної спортивної інфраструктури – безкоштовних спортивних майданчиків, workout-зон, велодоріжок – дозволяє людям займатися спортом поблизу місця проживання.

Дитячо-юнацькі спортивні школи забезпечують спортивну підготовку обдарованих дітей, виховання спортивного резерву. В Україні функціонує близько 1,3 тисячі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, де навчаються понад 400 тисяч дітей. Ці заклади перебувають у комунальній власності та фінансуються з місцевих бюджетів. Забезпечення якісної підготовки юних спортсменів потребує кваліфікованих тренерів, сучасних спортивних споруд, інвентарю [30, с. 149].

Соціальний захист населення на рівні територіальної громади передбачає надання соціальних послуг вразливим категоріям громадян – особам похилого віку, людям з інвалідністю, дітям-сиротам, малозабезпеченим сім’ям, внутрішньо переміщеним особам. Органи

місцевого самоврядування організовують діяльність територіальних центрів соціального обслуговування, центрів надання адміністративних послуг, інших соціальних закладів. Соціальні працівники надають допомогу вдома, супроводжують сім'ї у складних життєвих обставинах.

Територіальні центри соціального обслуговування є основною мережею надання соціальних послуг на рівні громад. Ці центри надають широкий спектр послуг – соціально-побутові послуги (допомога у веденні домашнього господарства, придбанні продуктів, ліків), догляд вдома за людьми похилого віку та з інвалідністю, психологічну підтримку, консультування, організацію дозвілля, соціальний супровід сімей. Мобільні бригади виїжджають до мешканців віддалених населених пунктів [31, с. 180].

Деінституціоналізація системи соціального захисту, перехід від стаціонарних форм догляду до надання послуг у сім'ї та громаді є важливим напрямом реформування соціальної сфери. Традиційна модель утримання людей похилого віку, людей з інвалідністю у спеціалізованих інтернатних закладах критикується за порушення прав людини, соціальну ізоляцію, високу вартість. Альтернативні форми – будинки підтриманого проживання, денні центри, служби соціального супроводу – дозволяють людям з особливими потребами жити в звичному середовищі, зберігати соціальні зв'язки.

Будинки підтриманого проживання створюються для людей з інтелектуальними порушеннями, які не потребують постійного медичного нагляду, але потребують підтримки у житті. У таких будинках мешканці живуть невеликими групами (4-6 осіб), вчаться самостійності, працюють, беруть участь у житті громади. Соціальні працівники надають необхідну підтримку. Така модель є більш гуманною та менш витратною, ніж інтернати [32, с. 214].

Молодіжна політика територіальної громади спрямована на створення умов для розвитку, самореалізації та соціальної активності молоді. Створення молодіжних центрів, підтримка молодіжних ініціатив, організація освітніх та культурних заходів для молоді, сприяння молодіжному підприємництву,

працевлаштуванню молоді є важливими напрямами роботи громад. Залучення молоді до вирішення місцевих проблем, участі у проєктах місцевого розвитку сприяє формуванню активної громадянської позиції, лідерських навичок.

Молодіжні центри функціонують у багатьох громадах як простори для дозвілля, навчання, спілкування молодих людей. Ці центри пропонують різноманітні заходи – тренінги, воркшопи, дискусії, концерти, виставки. Молодіжні центри часто стають майданчиками для реалізації молодіжних ініціатив, стартапів, соціальних проєктів. Органи місцевого самоврядування підтримують діяльність молодіжних центрів фінансово, надають приміщення.

Гендерна політика територіальних громад передбачає забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя громади, попередження та протидію домашньому насильству, гендерно-орієнтоване бюджетування. Подолання гендерних стереотипів, забезпечення представництва жінок у органах місцевого самоврядування, створення безпечного середовища для жінок, підтримка жінок-підприємниць є важливими завданнями [34, с. 189].

Соціальна інклюзія передбачає створення умов для повноцінної участі всіх категорій населення у житті громади, незалежно від віку, статі, стану здоров'я, етнічного походження, релігійних переконань. Формування інклюзивного середовища потребує не лише усунення фізичних бар'єрів, а й подолання соціальних стереотипів, дискримінації, ксенофобії. Інклюзивна політика спрямована на забезпечення доступності публічних послуг, транспорту, будівель для всіх категорій населення [35, с. 223].

Громадське здоров'я як концепція та практика діяльності органів місцевого самоврядування передбачає системний підхід до збереження та зміцнення здоров'я населення, профілактики захворювань, формування здорового способу життя. Програми громадського здоров'я охоплюють заходи з популяризації здорового харчування, фізичної активності, боротьби з тютюнопалінням та алкоголізмом, забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя, вакцинації населення [36, с. 267].

Соціальне підприємництво стає важливим інструментом вирішення соціальних проблем на рівні громади. Соціальні підприємства поєднують бізнес-підходи з соціальною місією, спрямовують прибуток на розв'язання соціальних проблем, створюють робочі місця для вразливих категорій населення. Підтримка соціального підприємництва з боку органів місцевого самоврядування сприяє інноваційним підходам до надання соціальних послуг, інтеграції вразливих груп у суспільство.

Розвиток людського капіталу є стратегічним пріоритетом соціогуманітарної політики територіальних громад. Інвестиції в освіту, охорону здоров'я, культурний розвиток населення мають довгостроковий мультиплікативний ефект, оскільки сприяють підвищенню продуктивності праці, інноваційності, конкурентоспроможності громади. Людський капітал є найціннішим активом територіальної громади, що визначає її перспективи розвитку [38, с. 178].

Соціальна інфраструктура громади охоплює мережу закладів освіти, охорони здоров'я, культури, спорту, соціального захисту, комунальні підприємства, що надають житлово-комунальні послуги. Стан соціальної інфраструктури безпосередньо впливає на якість життя населення, інвестиційну привабливість території, міграційні процеси. Модернізація та розвиток соціальної інфраструктури потребують значних капіталовкладень, ефективного управління комунальними активами [39, с. 201].

Соціальна відповідальність бізнесу є важливим чинником соціогуманітарного розвитку територіальних громад. Участь приватних компаній у реалізації соціальних проєктів, підтримка закладів освіти, культури, спорту, благодійна допомога вразливим категоріям населення свідчать про зрілість бізнес-спільноти та її причетність до розвитку території. Органи місцевого самоврядування формують партнерські відносини з бізнесом, залучають приватні інвестиції у розвиток соціальної сфери [40, с. 234].

Міжнародне співробітництво територіальних громад у соціогуманітарній сфері відкриває можливості для обміну досвідом, залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги, реалізації спільних проєктів. Програми міжмуніципального співробітництва, побратимські зв'язки, проєкти міжнародних донорських організацій сприяють впровадженню європейських стандартів надання соціальних послуг, інноваційних практик соціальної роботи, модернізації соціальної інфраструктури [41, с. 156].

Таким чином, соціогуманітарний вимір місцевого самоврядування є визначальним для забезпечення сталого розвитку територіальних громад. Ефективна соціальна політика, спрямована на розвиток людського потенціалу, забезпечення соціальної справедливості та згуртованості, створення якісних та доступних соціальних послуг, створює міцний фундамент для економічного зростання, демократизації та європейської інтеграції України.

1.3. Нормативно-правові засади функціонування територіальних громад в Україні

Нормативно-правове регулювання діяльності територіальних громад в Україні базується на конституційних засадах, міжнародних стандартах місцевого самоврядування, системі законодавчих та підзаконних актів, що визначають правовий статус, повноваження, організаційні та фінансові основи функціонування місцевого самоврядування. Аналіз правових засад є необхідною передумовою для розуміння можливостей та обмежень розвитку територіальних громад у соціогуманітарній сфері, виявлення прогалин та суперечностей у законодавстві [42, с. 23].

Конституція України як Основний Закон держави закладає фундаментальні основи організації та функціонування місцевого самоврядування, визначаючи його як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Розділ XI Конституції присвячений місцевому

самоврядуванню та визначає базові принципи його організації. Стаття 140 Основного Закону визначає територіальну громаду як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, носія його прав та обов'язків [43, ст. 140].

Конституційні гарантії місцевого самоврядування включають: право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення; виборність органів місцевого самоврядування; наявність власного бюджету; право комунальної власності; судовий захист прав місцевого самоврядування. Ці гарантії створюють правовий фундамент для розвитку локальної демократії, захищають місцеве самоврядування від необґрунтованого втручання з боку органів державної влади [43, ст. 140-146].

Конституція визначає систему місцевого самоврядування, що включає територіальну громаду, сільську, селищну, міську раду та їх виконавчі органи, сільського, селищного, міського голову. Конституція також передбачає можливість делегування окремих повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування, що потребує передачі необхідних для їх здійснення матеріальних і фінансових ресурсів [43, ст. 143].

Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Верховною Радою України у 1997 році, є важливим міжнародним договором, що визначає стандарти організації та функціонування місцевого самоврядування. Хартія закріплює принципи автономії територіальних громад, їх право на власні достатні фінансові ресурси, захист меж територій громад, судовий захист прав місцевого самоврядування. Імплементація положень Хартії є важливим орієнтиром для вдосконалення вітчизняного законодавства про місцеве самоврядування [13, ст. 4].

Хартія визначає місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це визначення підкреслює автономний характер місцевого самоврядування, його орієнтацію на інтереси

місцевого населення. Хартія встановлює, що місцеве самоврядування має бути закріплене в конституції або законодавстві [13, ст. 2-3].

Європейська хартія передбачає, що органи місцевого самоврядування мають право на власні достатні фінансові ресурси, якими вони можуть вільно розпоряджатися. Фінансові ресурси мають бути співмірними з повноваженнями, наданими органам місцевого самоврядування. Принаймні частина фінансових ресурсів має надходити від місцевих податків і зборів, ставки яких органи місцевого самоврядування мають право визначати в межах закону [13, ст. 9].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» є базовим законодавчим актом, що комплексно регулює систему місцевого самоврядування, визначає повноваження органів місцевого самоврядування, форми та гарантії їх діяльності. Закон розмежовує власні повноваження органів місцевого самоврядування, що здійснюються на власний розсуд у межах відповідних бюджетів, та делеговані повноваження органів виконавчої влади, що фінансуються з державного бюджету [45, ст. 10].

Закон визначає широкий перелік власних повноважень органів місцевого самоврядування у соціогуманітарній сфері. У сфері освіти це управління закладами дошкільної, загальної середньої, позашкільної освіти, забезпечення доступності та безоплатності дошкільної та загальної середньої освіти. У сфері охорони здоров'я – організація надання первинної медичної допомоги. У сфері культури – забезпечення функціонування закладів культури, охорона пам'яток культурної спадщини. У сфері соціального захисту – організація надання соціальних послуг [45, ст. 26-34].

Делеговані повноваження включають виплату державних соціальних допомог, реалізацію державних програм соціального захисту, забезпечення громадського порядку. Держава має забезпечувати фінансування делегованих повноважень через субвенції з державного бюджету. Однак на практиці ці субвенції часто не покривають реальних витрат на виконання делегованих повноважень, що створює фінансовий тягар для місцевих бюджетів.

Закон України «Про добровільне об’єднання територіальних громад» створив правові засади для формування спроможних територіальних громад шляхом добровільного об’єднання сусідніх громад. Цей закон став ключовим нормативним актом, що запустив процес реформи децентралізації в Україні. Закон передбачав процедуру об’єднання, критерії спроможності, фінансові стимули для громад, що об’єдналися. Станом на 2020 рік в Україні було створено 1470 об’єднаних територіальних громад [46, ст. 2].

Процедура добровільного об’єднання передбачала ініціювання об’єднання однією або кількома громадами, розробку проєкту рішення про об’єднання, громадські слухання, прийняття рішень радами всіх громад, що об’єднуються, затвердження рішення обласною радою або Верховною Радою Автономної Республіки Крим. Новостворена об’єднана громада отримувала статус міста обласного значення або селища, що надавало їй прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом [46, ст. 5-8].

Закон України «Про співробітництво територіальних громад» визначає правові та організаційні засади співробітництва територіальних громад, принципи, форми, механізми такого співробітництва. Міжмуніципальне співробітництво дозволяє громадам спільно вирішувати питання місцевого значення, раціонально використовувати ресурси, реалізовувати спільні проєкти у соціогуманітарній сфері. Закон передбачає різні форми співробітництва – делегування окремих повноважень, реалізація спільних проєктів, спільне фінансування, утворення спільних підприємств [47, ст. 3].

Співробітництво територіальних громад може здійснюватися у різних сферах – надання адміністративних послуг, утилізація відходів, водопостачання, транспорт, культура, спорт, туризм, соціальний захист. Для організації співробітництва громади укладають договір, що визначає предмет, форму, умови співробітництва, права та обов’язки сторін, порядок фінансування. Договір підлягає реєстрації у відповідному органі виконавчої влади [47, ст. 9-11].

Закон України «Про місцеві вибори» регулює порядок організації та проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, забезпечує реалізацію виборчих прав громадян на місцевому рівні. Демократичні та прозорі вибори є основою легітимності органів місцевого самоврядування, їх підзвітності перед громадою. Закон встановлює мажоритарну систему виборів у громадах з чисельністю населення до 10 тисяч осіб та пропорційну систему у більших громадах [48, ст. 1].

Бюджетний кодекс України визначає правові засади функціонування бюджетної системи держави, бюджетного процесу, міжбюджетних відносин. Реформа міжбюджетних відносин у контексті децентралізації суттєво розширила фінансові можливості територіальних громад. Бюджетний кодекс передбачив пряме міжбюджетне вибудування відносин між державним та місцевими бюджетами, надання місцевим бюджетам додаткових джерел доходів – 60 відсотків податку на доходи фізичних осіб, 100 відсотків акцизного податку на реалізацію роздрібної торгівлі [49, ст. 64].

Система міжбюджетних трансфертів включає базову дотацію для вирівнювання фінансової спроможності громад та освітню і медичну субвенції для фінансування делегованих повноважень. Формульний розподіл цих трансфертів базується на об’єктивних показниках – чисельності населення, учнів, пацієнтів, що підвищує прозорість та передбачуваність фінансування. Однак система потребує вдосконалення для забезпечення достатності фінансування [49, ст. 97-103].

Податковий кодекс України встановлює систему місцевих податків і зборів, що зараховуються до бюджетів територіальних громад. До місцевих податків належать податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортний податок, земельний податок, єдиний податок для суб’єктів малого підприємництва. Розширення бази місцевого оподаткування, надання громадам більшої автономії у визначенні ставок місцевих податків є важливим чинником фінансової спроможності [50, ст. 10].

Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» регулює правовий статус, права та обов'язки посадових осіб місцевого самоврядування, вимоги до їх професійної компетентності, систему оплати праці, підвищення кваліфікації. Професіоналізація служби в органах місцевого самоврядування є важливою передумовою ефективного управління розвитком територіальних громад. Закон встановлює кваліфікаційні вимоги до посадових осіб, передбачає конкурсний відбір на посади [51, ст. 5].

Закон України «Про освіту» визначає повноваження органів місцевого самоврядування у сфері освіти, їх відповідальність за забезпечення доступності та якості освітніх послуг. Громади є засновниками закладів дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти, забезпечують їх фінансування з місцевих бюджетів, матеріально-технічне оснащення, призначають керівників. Органи місцевого самоврядування мають право визначати мережу закладів освіти на своїй території, створювати, реорганізовувати, ліквідовувати заклади [52, ст. 27].

Закон України «Про соціальні послуги» встановлює правові засади організації надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин або подолання їх наслідків. Органи місцевого самоврядування визначають потреби населення у соціальних послугах на основі соціальних паспортів територій, планують розвиток мережі надавачів соціальних послуг, фінансують послуги з місцевих бюджетів. Закон передбачає можливість надання соціальних послуг недержавними надавачами на основі соціального замовлення [53, ст. 20].

Закон України «Про культуру» визначає правові, економічні, соціальні та організаційні засади розвитку культури, повноваження органів місцевого самоврядування у культурній сфері. Громади є засновниками закладів культури – будинків культури, клубів, бібліотек, музеїв, забезпечують їх фінансування, збереження культурної спадщини на своїй території. Органи місцевого самоврядування затверджують програми розвитку культури,

підтримують аматорську художню творчість, організовують культурні заходи [54, ст. 15].

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» покладає на органи місцевого самоврядування обов'язки щодо створення умов для розвитку фізичної культури і спорту, забезпечення функціонування спортивних споруд, організації масових фізкультурно-спортивних заходів. Громади є засновниками дитячо-юнацьких спортивних шкіл, підтримують розвиток масового спорту, будівництво та реконструкцію спортивних об'єктів. Органи місцевого самоврядування затверджують програми розвитку фізичної культури і спорту [55, ст. 18].

Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я, їх відповідальність за забезпечення доступності та якості медичних послуг для населення. Реформа первинної медичної допомоги передбачила нову модель фінансування закладів охорони здоров'я на засадах державних гарантій медичного обслуговування населення. Органи місцевого самоврядування є засновниками закладів первинної медичної допомоги, забезпечують їх матеріально-технічну базу [56, ст. 29].

Закон України «Про житлово-комунальні послуги» регулює відносини у сфері надання житлово-комунальних послуг, визначає права та обов'язки споживачів і надавачів цих послуг, повноваження органів місцевого самоврядування. Забезпечення якісними житлово-комунальними послугами – водопостачанням, водовідведенням, теплопостачанням, вивезенням сміття – є важливою функцією місцевого самоврядування, що безпосередньо впливає на якість життя населення [57, ст. 5].

Закон України «Про засади державної регіональної політики» визначає правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики, спрямованої на створення умов для динамічного, збалансованого розвитку регіонів та територіальних громад. Стратегії регіонального розвитку, що розробляються на основі цього закону,

узгоджуються зі стратегіями розвитку територіальних громад, створюють рамкові умови для місцевого розвитку [58, ст. 4].

Закон України «Про звернення громадян» встановлює право громадян звертатися до органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб із зверненнями – пропозиціями, заявами, скаргами, визначає порядок розгляду звернень, строки та відповідальність за їх порушення. Ефективний механізм розгляду звернень громадян є важливим елементом зворотного зв'язку між владою та громадою, дозволяє органам місцевого самоврядування оперативно реагувати на проблеми мешканців [59, ст. 5].

Закон України «Про доступ до публічної інформації» гарантує право кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні органів місцевого самоврядування, встановлює механізми реалізації цього права. Прозорість діяльності органів місцевого самоврядування є основою громадського контролю та підзвітності влади. Органи місцевого самоврядування зобов'язані оприлюднювати інформацію про свою діяльність, бюджет, рішення, надавати інформацію на запити громадян [60, ст. 3].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад» визначає критерії та порядок формування спроможних громад у процесі добровільного об'єднання. Методика враховує чисельність населення, територію громади, інфраструктурні можливості, фінансовий потенціал. Перспективні плани формування територій громад, розроблені на основі цієї методики, визначили карту нового адміністративно-територіального устрою [61, п. 3].

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами» передбачає впровадження середньострокового бюджетного планування, програмно-цільового методу бюджетування, управління за результатами. Ці інструменти дозволяють органам місцевого самоврядування більш ефективно планувати видатки на соціогуманітарну сферу, узгоджувати бюджетні програми зі стратегічними пріоритетами розвитку [62, п. 2].

Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» визначає напрями підтримки інститутів громадянського суспільства, механізми їх участі у формуванні та реалізації державної та місцевої політики. Партнерство між органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями є важливим чинником демократичного врядування, дозволяє залучати додаткові ресурси та експертизу для вирішення місцевих проблем [63, п. 1].

Таким чином, нормативно-правові засади функціонування територіальних громад в Україні створюють належну правову основу для їх розвитку, визначають повноваження, відповідальність та ресурси органів місцевого самоврядування у соціогуманітарній сфері. Система законодавства про місцеве самоврядування є достатньо розвиненою, однак потребує подальшого вдосконалення для забезпечення реальної автономії громад, достатності фінансових ресурсів, ефективних механізмів контролю та підзвітності. Адаптація вітчизняного законодавства до європейських стандартів місцевого самоврядування є важливим завданням у контексті євроінтеграційних прагнень України.

У результаті опрацювання теоретико-методологічних підходів до дослідження розвитку територіальних громад було встановлено, що сучасна модель місцевого самоврядування в Україні базується на поєднанні принципів децентралізації, субсидіарності, спроможності та участі громадян. Розуміння розвитку громад як комплексного соціально-економічного й інституційного процесу дозволяє трактувати їх не лише як адміністративно-територіальні одиниці, але й як динамічні системи, що формують власні стратегії, ресурси та механізми забезпечення сталого розвитку.

Теоретичний аналіз показав, що фундаментальними чинниками ефективного розвитку територіальних громад є інституційна автономія, фінансова спроможність, належне управління, стратегічне планування, розвиток людського капіталу та використання інноваційних управлінських підходів. Ключову роль відіграють моделі good governance, публічно-

управлінські концепції сталого розвитку, теорії регіональної конкурентоспроможності та сучасні підходи до територіального менеджменту.

Виявлено, що методологічні засади розвитку громад включають системний, комплексний, середовищний, проєктний та мережевий підходи. Кожен із них дозволяє висвітлити різні аспекти функціонування громад: від взаємодії інститутів місцевого самоврядування до формування простору громадської участі, розвитку соціальних зв'язків та інтеграції цифрових інструментів управління. Особливе значення мають концепти сталості, інклюзивності, партисипації та інтероперабельності, які визначають нову управлінську парадигму розвитку на місцевому рівні.

Підсумовуючи, теоретико-методологічні засади розвитку територіальних громад створюють необхідне наукове підґрунтя для формування ефективної системи місцевого самоврядування, здатної оперативно реагувати на виклики, раціонально використовувати ресурси та забезпечувати якість життя населення. Вони визначають рамку для подальших досліджень і практичних рішень у сфері територіального розвитку, сприяючи побудові спроможних, адаптивних і сталих громад, що відіграють ключову роль у модернізації державного управління та реалізації реформ децентралізації в Україні.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

2.1. Соціальні індикатори розвитку територіальних громад (освіта, культура, охорона здоров'я, соціальний захист)

Комплексний аналіз соціогуманітарного розвитку територіальних громад потребує оцінки широкого спектра соціальних індикаторів, що відображають стан та динаміку розвитку ключових сфер життєдіяльності населення. Соціальні індикатори є кількісними та якісними показниками, що дозволяють оцінити ефективність реалізації соціальної функції місцевого самоврядування, виявити проблеми та потреби громади, визначити пріоритети для інвестування ресурсів.

Освітня сфера є одним із ключових напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. За даними Міністерства освіти і науки України, станом на 2023 рік в Україні функціонувало близько 15 тисяч закладів загальної середньої освіти та понад 14 тисяч закладів дошкільної освіти, що перебувають у комунальній власності територіальних громад. Ці заклади обслуговують мільйони дітей, забезпечуючи реалізацію конституційного права на освіту [65, с. 45].

Реформа децентралізації передала органам місцевого самоврядування значні повноваження у сфері управління закладами освіти, включаючи призначення керівників, визначення мережі закладів, фінансування з місцевих бюджетів. Ця передача повноважень створила як нові можливості для розвитку освіти, так і нові виклики для громад, особливо у питаннях забезпечення достатнього фінансування, кадрового забезпечення, оптимізації мережі закладів.

Охоплення дітей дошкільною освітою є важливим індикатором доступності освітніх послуг. Середній показник охоплення дітей віком 3-5 років дошкільною освітою в Україні становить близько 75 відсотків, однак

цей показник значно варіюється між міськими та сільськими територіями. У великих містах охоплення сягає 85-90 відсотків, тоді як у сільській місцевості часто не перевищує 50-60 відсотків.

Проблема дефіциту місць у закладах дошкільної освіти особливо гостро стоїть у великих містах, де спостерігається демографічне зростання та міграційний приплив населення. Черги до дитячих садків у деяких містах сягають кількох років, що змушує батьків відкладати повернення на роботу або шукати альтернативні, часто дорогі, форми догляду за дітьми. Багато громад інвестують значні кошти у будівництво нових дошкільних закладів, створення додаткових груп, однак попит продовжує перевищувати пропозицію [23, с. 156].

Мережа закладів загальної середньої освіти зазнала суттєвої трансформації в результаті реформи децентралізації. За період 2015-2023 років кількість закладів загальної середньої освіти скоротилася приблизно на 20 відсотків внаслідок оптимізації мережі, особливо у сільській місцевості, де закривалися малокомплектні школи з невеликою кількістю учнів.

Створення опорних шкіл стало ключовим механізмом забезпечення якісної освіти у сільській місцевості при раціональному використанні ресурсів. Опорні школи мають сучасну матеріально-технічну базу, кваліфікованих педагогів, широкий вибір освітніх програм. Для підвозу учнів з віддалених сіл організовано шкільні автобуси. Станом на 2023 рік в Україні функціонувало понад 800 опорних закладів освіти [24, с. 145].

Інклюзивна освіта стала одним із пріоритетів державної освітньої політики та діяльності органів місцевого самоврядування. Інклюзивне навчання передбачає спільне навчання дітей з особливими освітніми потребами та їх однолітків у загальноосвітніх закладах, що сприяє соціалізації, адаптації дітей з особливими потребами, формуванню толерантного ставлення у суспільстві.

Кількість дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних класах, стрімко зростає. Якщо у 2018 році таких дітей було близько 2,8 тисяч, то у 2023 році їх кількість перевищила 20 тисяч. Це свідчить про зміну суспільних установок, розвиток мережі інклюзивно-ресурсних центрів, підготовку асистентів вчителів [25, с. 112].

Однак впровадження інклюзивної освіти стикається з низкою проблем. Дефіцит підготовлених асистентів вчителів, недостатня адаптація освітнього середовища, брак спеціального обладнання та методичних матеріалів обмежують можливості для якісного інклюзивного навчання. Багато громад інвестують у створення безбар'єрного середовища, однак потреби значно перевищують наявні ресурси.

Позашкільна освіта відіграє важливу роль у всебічному розвитку дітей, організації їх змістовного дозвілля, профорієнтації. В Україні функціонує близько 1,5 тисячі закладів позашкільної освіти різних типів та профілів – центри дитячої та юнацької творчості, станції юних техніків, станції юних натуралістів, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв.

Охоплення дітей позашкільною освітою становить близько 40 відсотків, що є недостатнім показником. Багато сільських дітей взагалі не мають доступу до послуг позашкільної освіти через відсутність відповідних закладів у їх населених пунктах та обмежені можливості для транспортування. Розвиток мережі гуртків, секцій, творчих студій при школах та будинках культури частково компенсує цю проблему [65, с. 201].

Цифровізація освітнього процесу отримала значний імпульс в умовах пандемії COVID-19 та воєнного стану. Дистанційне навчання стало необхідністю, що прискорила впровадження онлайн-платформ, електронних освітніх ресурсів, цифрових компетентностей педагогів. Багато шкіл впровадили змішане навчання, що поєднує очну та дистанційну форми.

Культурна сфера є важливою складовою соціогуманітарного розвитку територіальних громад, оскільки від неї залежить збереження культурної ідентичності, духовний розвиток населення, організація змістовного дозвілля. В Україні функціонує розгалужена мережа закладів культури, що перебувають у комунальній власності – близько 30 тисяч закладів клубного типу, понад 17 тисяч публічних бібліотек, близько 600 музеїв [64, с. 267].

Однак стан матеріально-технічної бази більшості закладів культури залишається незадовільним. Велика частина будинків культури та сільських клубів була збудована у радянський період і потребує капітального ремонту. За оцінками експертів, лише близько 30 відсотків закладів культури відповідають сучасним вимогам щодо матеріально-технічного оснащення, комфортності, доступності.

Фінансування культурної сфери з місцевих бюджетів часто є недостатнім. Видатки на культуру становлять у середньому 2-3 відсотки видатків місцевих бюджетів, що не дозволяє забезпечити якісне функціонування закладів, оновлення матеріально-технічної бази, конкурентну оплату праці працівників культури. Багато працівників культури змушені працювати за мінімальною заробітною платою, що призводить до відтоку кадрів.

Бібліотеки зазнають трансформації у цифрову епоху. Поряд із традиційною функцією надання доступу до друкованих видань, сучасні бібліотеки стають багатофункціональними культурно-освітніми центрами, що надають доступ до електронних ресурсів, організовують освітні заходи, функціонують як коворкінги та центри громадської активності. Однак більшість бібліотек потребують комп’ютеризації, підключення до швидкісного інтернету.

Аматорська художня творчість залишається важливою формою культурного дозвілля населення. В Україні функціонує понад 60 тисяч аматорських колективів різних жанрів, в яких беруть участь понад 1 мільйон

осіб. Народні хори, танцювальні ансамблі, театральні гуртки зберігають народні традиції, культурну ідентичність громад [64, с. 334].

Охорона культурної спадщини є важливим напрямом культурної політики територіальних громад. В Україні налічується понад 130 тисяч об'єктів культурної спадщини, значна частина яких перебуває у комунальній власності або розташована на території громад. Багато пам'яток архітектури, археології, монументального мистецтва перебувають у незадовільному стані, потребують консервації, реставрації [28, с. 356].

Культурний туризм стає важливим напрямом розвитку багатьох громад. Історичні центри міст, замки, палаци, музеї-заповідники, народні промисли залучають туристів, генерують доходи для громад. Розвиток туристичної інфраструктури, інформаційне забезпечення, підготовка екскурсоводів, проведення культурних фестивалів сприяють популяризації культурної спадщини.

Система охорони здоров'я на рівні територіальних громад зазнала кардинальної трансформації внаслідок медичної реформи, розпочатої у 2017 році. Реформування первинної медичної допомоги стало першим етапом реформи і передбачило принципово нову модель організації та фінансування медичних послуг.

Перехід до фінансування закладів первинної медичної допомоги за принципом «гроші ходять за пацієнтом» створив економічні стимули для підвищення якості медичних послуг. Пацієнти обирають свого лікаря та укладають з ним декларацію про вибір лікаря, що надає первинну медичну допомогу. Національна служба здоров'я України укладає договори з надавачами медичних послуг та оплачує їх послуги залежно від кількості пацієнтів та обсягу наданих послуг.

Мережа закладів первинної медичної допомоги включає центри первинної медико-санітарної допомоги, амбулаторії загальної практики – сімейної медицини, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти. Станом на 2023 рік в Україні функціонувало близько 3 тисяч центрів первинної медико-

санітарної допомоги, понад 10 тисяч амбулаторій, близько 15 тисяч фельдшерсько-акушерських пунктів.

Доступність медичних послуг залишається проблемою для мешканців віддалених сільських територій. Відстань до найближчого лікаря у деяких селах може становити десятки кілометрів, що особливо критично для людей похилого віку, людей з інвалідністю, осіб без власного транспорту. Впровадження мобільних амбулаторій, телемедицини частково вирішує цю проблему [26, с. 378].

Кадрове забезпечення системи охорони здоров'я є однією з найгостріших проблем. Дефіцит лікарів загальної практики - сімейних лікарів, особливо у сільській місцевості, призводить до перевантаження наявних медичних працівників, зниження якості послуг. Забезпеченість лікарями у сільській місцевості у середньому утричі нижча, ніж у містах.

Матеріально-технічна база закладів первинної медичної допомоги потребує суттєвого оновлення. Багато амбулаторій, особливо у сільській місцевості, не мають елементарного медичного обладнання для діагностики захворювань. Державні програми підтримки первинної медицини передбачають виділення субвенцій громадам на придбання обладнання, ремонт приміщень.

Профілактична медицина та громадське здоров'я набувають все більшого значення. Програми імунізації населення, скринінгові обстеження, пропаганда здорового способу життя, боротьба з тютюнопалінням та зловживанням алкоголем реалізуються на рівні територіальних громад. Формування культури здорового способу життя є важливим напрямом діяльності органів місцевого самоврядування [36, с. 423].

Соціальний захист населення на рівні територіальних громад охоплює широкий спектр послуг та заходів, спрямованих на підтримку вразливих категорій громадян. На території громад функціонує близько 650 територіальних центрів соціального обслуговування, що надають соціально-

побутові послуги, догляд вдома, психологічну підтримку особам похилого віку та з інвалідністю.

Деінституціоналізація системи соціального захисту є важливим напрямом реформування. Перехід від утримання людей у великих інтернатних закладах до надання послуг у громаді, створення будинків підтриманого проживання, розвиток послуг раннього втручання та соціального супроводу сімей відповідає міжнародним стандартам прав людини.

Центри надання соціальних послуг сім'ї, дітям та молоді функціонують у багатьох громадах, надаючи комплексну підтримку сім'ям у складних життєвих обставинах. Соціальні працівники здійснюють соціальний супровід сімей, консультування, організовують групи взаємопідтримки, денні центри для дітей.

Особливу увагу органи місцевого самоврядування приділяють підтримці внутрішньо переміщених осіб, кількість яких внаслідок війни сягнула понад 5 мільйонів. Надання тимчасового житла, соціальна адаптація, психологічна підтримка, сприяння працевлаштуванню є пріоритетними напрямами роботи з ВПО [69, с. 489].

2.2. Людський капітал і соціальна згуртованість у системі місцевого самоврядування

Людський капітал та соціальна згуртованість є ключовими чинниками успішного розвитку територіальних громад у довгостроковій перспективі. Інвестиції у розвиток людського капіталу мають найвищу віддачу, оскільки від освіченості, здоров'я, професійної кваліфікації населення залежить продуктивність праці, інноваційність економіки, конкурентоспроможність території.

Концепція людського капіталу, розроблена у працях економістів Теодора Шульца та Гері Беккера, розглядає знання, навички, компетенції, здоров'я людини як форму капіталу, що може накопичуватися та приносити

дохід. Інвестиції в освіту, професійну підготовку, охорону здоров'я розглядаються як інвестиції у людський капітал, що окупаються через підвищення продуктивності праці, доходів працівників [67, p. 8].

Структура людського капіталу територіальної громади включає декілька компонентів. Освітній капітал відображає рівень освіченості населення, що вимірюється такими показниками, як охоплення освітою різних рівнів, середня тривалість навчання, частка населення з вищою освітою. Професійний капітал характеризує рівень професійної кваліфікації, наявність затребуваних на ринку праці навичок.

Капітал здоров'я відображає стан здоров'я населення, що вимірюється показниками середньої тривалості життя, захворюваності, інвалідності. Здорове населення є більш продуктивним, менше витрачає на лікування, має кращі можливості для навчання та роботи. Інвестиції в охорону здоров'я, профілактику захворювань, здоровий спосіб життя є інвестиціями у капітал здоров'я.

Рівень освіченості населення в Україні є досить високим порівняно з багатьома країнами світу. Понад 80 відсотків дорослого населення мають повну загальну середню або вищу освіту. Однак існують значні диспропорції між міськими та сільськими територіями, різними регіонами. Частка населення з вищою освітою у великих містах може сягати 35-40 відсотків, тоді як у сільській місцевості часто не перевищує 15 відсотків [68, с. 112].

Професійна структура населення територіальних громад залежить від економічної спеціалізації території. Промислові центри мають високу частку населення з технічною освітою, сільськогосподарські райони – з аграрною, великі міста – з гуманітарною та економічною. Невідповідність професійної структури населення потребам ринку праці призводить до безробіття, відтоку кваліфікованих кадрів.

Здоров'я населення є важливим компонентом людського капіталу. Середня тривалість життя при народженні в Україні становить близько 72 років, що на 7-8 років менше, ніж у країнах Європейського Союзу. Значні

диспропорції існують між чоловіками та жінками - жінки в середньому живуть на 10 років довше. Основними причинами передчасної смертності є серцево-судинні захворювання, онкологія, травми [36, с. 178].

Розвиток людського капіталу потребує цілеспрямованих інвестицій з боку держави, органів місцевого самоврядування, приватного сектору, домогосподарств. Видатки на освіту в Україні становлять близько 5-6 відсотків ВВП, на охорону здоров'я – близько 3-4 відсотків, що нижче за рекомендовані міжнародними організаціями рівні.

Багато територіальних громад розробляють стратегії розвитку людських ресурсів, програми підтримки обдарованої молоді, залучення та утримання кваліфікованих кадрів. Надання стипендій найкращим студентам, фінансування навчальних стажувань, створення привабливих умов для роботи молодих фахівців є інструментами інвестування у людський капітал [18, с. 201].

Міграційні процеси суттєво впливають на людський капітал територіальних громад. Внутрішня міграція з сільської місцевості до міст, з малих міст до великих, з економічно депресивних регіонів до динамічних призводить до відтоку людського капіталу з периферійних територій. Щороку близько 100 тисяч молодих людей переїжджають із сільської місцевості до міст.

Зовнішня трудова міграція також відтягує людський капітал. За різними оцінками, за кордоном працюють від 3 до 5 мільйонів українців, значна частина яких має високу кваліфікацію. Грошові перекази мігрантів є важливим джерелом доходів для багатьох домогосподарств, однак втрата людського капіталу негативно впливає на розвиток громад.

Залучення та утримання талантів стає стратегічним завданням для багатьох територіальних громад. Створення привабливих умов для життя, роботи, самореалізації – якісні освітні та медичні послуги, культурне середовище, можливості для кар'єрного росту, безпека – є необхідними передумовами для конкуренції за людський капітал.

Соціальний капітал територіальної громади являє собою сукупність норм взаємності, довіри, мереж громадянської взаємодії, що полегшують колективну дію заради спільного блага. Концепція соціального капіталу, розроблена у працях Роберта Патнема, підкреслює важливість соціальних зв'язків та довіри для ефективного функціонування суспільства та економіки.

Довіра є ключовим елементом соціального капіталу. Високий рівень довіри між людьми знижує транзакційні витрати, полегшує співпрацю, стимулює економічний обмін. В Україні рівень довіри між людьми є низьким – лише близько 25 відсотків громадян відповідають, що більшості людей можна довіряти. Це значно нижче, ніж у країнах Північної Європи, де цей показник перевищує 60 відсотків [11, с. 267].

Мережі громадянської взаємодії формують основу громадянського суспільства. Участь у громадських організаціях, волонтерських ініціативах, місцевих об'єднаннях створює соціальні зв'язки, формує норми взаємності та довіри. В Україні зареєстровано понад 80 тисяч громадських організацій, однак лише близько 20 відсотків з них є реально діючими.

Рівень участі громадян у діяльності громадських організацій в Україні становить близько 15 відсотків, що нижче, ніж у багатьох європейських країнах. Молодь, освічені міські мешканці є більш активними учасниками громадських організацій. Розвиток громадянської активності потребує сприятливого середовища, підтримки з боку органів місцевого самоврядування [68, с. 312].

Волонтерство як форма добровільної безоплатної участі у вирішенні суспільних проблем набуло значного поширення в Україні, особливо після 2014 року та повномасштабного вторгнення 2022 року. Мільйони українців долучилися до волонтерської діяльності – допомоги армії, підтримки внутрішньо переміщених осіб, організації гуманітарної допомоги.

Соціальна згуртованість громади відображає ступінь інтеграції та взаємозв'язку членів громади, наявність спільної ідентичності, солідарності. Соціально згуртовані громади краще долають кризи, ефективніше вирішують

колективні проблеми. Фактори соціальної згуртованості включають спільну історію та культуру, справедливий розподіл ресурсів, інклюзивність, активну громадянську участь [12, с. 356].

Соціальна ексклюзія - виключення певних груп населення з повноцінної участі у житті суспільства – є бар'єром для соціальної згуртованості. До груп ризику соціальної ексклюзії належать особи похилого віку, люди з інвалідністю, безробітні, малозабезпечені, представники етнічних меншин, зокрема роми [35, с. 378].

Політика соціальної інклюзії спрямована на подолання бар'єрів для участі вразливих груп у житті громади. Створення безбар'єрного фізичного середовища, забезпечення доступності послуг, боротьба з дискримінацією, позитивна дія для збільшення представництва недостатньо представлених груп є інструментами інклюзивної політики.

2.3. Проблеми та виклики соціогуманітарного розвитку у контексті децентралізації та воєнного стану

Соціогуманітарний розвиток територіальних громад відбувається в умовах глибокої трансформації системи публічного управління, пов'язаної з реформою децентралізації, та безпрецедентних викликів, створених повномасштабною війною. Аналіз проблем та викликів є необхідним для розуміння контексту, в якому функціонують територіальні громади [69, с. 45].

Децентралізація влади, розпочата у 2014 році, створила нову систему адміністративно-територіального устрою та організації місцевого самоврядування. Формування об'єднаних територіальних громад, передача повноважень та ресурсів від центральних органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування, реформа місцевих фінансів кардинально змінили умови розвитку територіальних громад [1, с. 78].

Процес формування об’єднаних територіальних громад супроводжувався низкою проблем. Нерівномірність темпів об’єднання у різних регіонах, поспішність прийняття рішень про об’єднання без належного аналізу наслідків, політичні конфлікти між лідерами громад, що об’єднуються, опір з боку мешканців, які побоювалися втрати доступу до послуг – всі ці фактори ускладнювали процес [5, с. 112].

Нарощування спроможності новостворених територіальних громад потребувало значного часу та зусиль. Брак управлінських кадрів з досвідом стратегічного планування, проєктного менеджменту, фінансового управління, залучення інвестицій був особливо відчутним у сільських громадах. Програми навчання посадових осіб місцевого самоврядування, надання технічної допомоги з боку міжнародних донорів частково вирішували цю проблему [16, с. 145].

Фінансова спроможність новостворених територіальних громад суттєво відрізнялася. Громади з розвиненою економічною базою, великими підприємствами-платниками податків мали значно більші бюджети на душу населення, ніж аграрні громади без значних джерел доходів. Система вирівнювання фінансової спроможності через базову дотацію не завжди була ефективною.

Видатки на виконання делегованих державою повноважень у соціальній сфері часто перевищували обсяги субвенцій з державного бюджету. Освітня та медична субвенції розподілялися за формулами, що не завжди враховували реальні потреби громад, специфіку сільських територій. Це змушувало громади доплачувати з власних бюджетів на виконання делегованих повноважень [78, с. 201].

Оптимізація мережі закладів соціальної сфери – освіти, культури, охорони здоров’я - стала одним із найболючіших питань для багатьох громад. Необхідність балансувати між фінансовою ефективністю та доступністю послуг для мешканців усіх населених пунктів створювала дилеми для органів місцевого самоврядування.

Кадрове забезпечення соціальної сфери у сільській місцевості залишається критичною проблемою. Дефіцит вчителів, лікарів, соціальних працівників, працівників культури особливо відчутний у віддалених сільських територіях. Низька заробітна плата, відсутність житла, обмежені можливості для професійного росту відштовхують молодих фахівців від роботи у сільській місцевості.

Повномасштабна війна, що розпочалася 24 лютого 2022 року, кардинально змінила умови функціонування територіальних громад і створила безпрецедентні виклики для соціогуманітарної сфери. Руйнування соціальної інфраструктури внаслідок бойових дій набуло масштабного характеру.

За даними Міністерства освіти і науки, станом на середину 2023 року було пошкоджено або зруйновано понад 3 тисячі закладів освіти. У деяких прифронтових та окупованих територіях зруйновано практично всю освітню інфраструктуру. Відбудова закладів освіти потребуватиме десятків мільярдів гривень інвестицій [70, с. 312].

Понад 1,5 тисячі закладів культури - будинки культури, бібліотеки, музеї – були пошкоджені або зруйновані внаслідок бойових дій. Втрачено безцінні культурні цінності, архівні документи, бібліотечні фонди. Сотні об’єктів культурної спадщини зазнали руйнувань.

Система охорони здоров’я також зазнала значних втрат. Сотні медичних закладів були пошкоджені або зруйновані, значна частина медичного обладнання втрачена. У прифронтових громадах медичні працівники продовжували працювати в екстремальних умовах, ризикуючи життям. Внутрішнє переміщення населення створило надзвичайне навантаження на соціальну інфраструктуру громад, що приймали переселенців. Понад 5 мільйонів осіб стали внутрішньо переміщеними, більшість з яких оселилися в західних та центральних регіонах. Забезпечення тимчасовим житлом, доступом до освітніх та медичних послуг, соціальною підтримкою мільйонів переселенців стало величезним викликом [69, с. 378].

Організація гуманітарної допомоги постраждалому населенню стала пріоритетним завданням органів місцевого самоврядування. Створення пунктів незламності, де люди могуть отримати тепло, зарядити телефони, отримати гарячу їжу та воду в умовах відключень електроенергії, організація роздачі гуманітарної допомоги потребували мобілізації всіх ресурсів громад.

Психологічна травма населення внаслідок війни потребує масштабного надання психологічної та психіатричної допомоги. Мільйони людей пережили обстріли, втрату близьких, руйнування домівок, вимушене переселення. Посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривожні розлади масово поширилися серед населення [36, с. 423].

Освіта в умовах воєнного стану зазнала суттєвих трансформацій. Дистанційне та змішане навчання стало нормою для мільйонів учнів. Евакуація закладів освіти з прифронтових територій, навчання у укриттях, переривання навчального процесу через повітряні тривоги створили величезні труднощі для забезпечення якісної освіти.

Енергетична криза, спричинена масованими ракетними ударами по енергетичній інфраструктурі, створила серйозні проблеми для функціонування соціальної сфери. Відключення електроенергії, опалення, водопостачання на багато годин або днів унеможливлювало нормальну роботу шкіл, лікарень, закладів культури. Громади інвестували у придбання генераторів, альтернативних джерел енергії.

Міграція населення за кордон досягла масштабів, порівнянних з внутрішнім переміщенням. За різними оцінками, від 6 до 8 мільйонів українців виїхали за кордон після початку повномасштабної війни. Значна частина з них – жінки з дітьми. Тривала відсутність цих людей негативно впливає на демографічну ситуацію, економіку громад.

Мобілізація до лав Збройних Сил України призвела до дефіциту робочої сили у багатьох секторах економіки, включаючи соціальну сферу. Вчителі, лікарі, соціальні працівники були мобілізовані, що посилило кадрову кризу у соціальній сфері.

Економічна криза, спричинена війною, призвела до скорочення надходжень до місцевих бюджетів. Закриття підприємств, скорочення економічної активності зменшили податкові надходження. Водночас видатки громад зросли внаслідок необхідності підтримки переселенців, відновлення зруйнованої інфраструктури, забезпечення енергетичної безпеки [78, с. 534].

Певний відкат децентралізації відбувся в умовах воєнного стану. Тимчасова централізація окремих повноважень, посилення контролю з боку центральних органів влади, відкладення місцевих виборів були зумовлені воєнною необхідністю, однак створили ризики для автономії місцевого самоврядування [69, с. 556].

Волонтерський рух став важливим ресурсом підтримки соціальної сфери в умовах війни. Мільйони українців долучилися до волонтерської діяльності, що компенсувало обмеженість ресурсів держави та громад. Координація між волонтерами та органами місцевого самоврядування дозволила ефективно використати цей ресурс.

Міжнародна підтримка територіальних громад значно зросла з початком повномасштабної війни. Програми міжнародних донорських організацій, гуманітарних агенцій, урядів іноземних держав, побратимських міст надали значну фінансову та технічну допомогу українським громадам.

Цифрова трансформація соціальної сфери прискорилася в умовах війни. Впровадження електронних послуг, телемедицини, дистанційного навчання стало необхідністю і водночас створило нові можливості для підвищення доступності послуг.

Відновлення зруйнованих територій потребуватиме колосальних інвестицій – за оцінками Світового банку, відбудова України коштуватиме понад 400 мільярдів доларів. Відбудова соціальної інфраструктури має здійснюватися за принципом «build back better» – будувати краще, ніж було, використовуючи сучасні технології, енергоефективні рішення [84, с. 645].

Проведений аналіз дозволив комплексно оцінити стан соціогуманітарного розвитку територіальних громад України в умовах

децентралізації та трансформаційних процесів, спричинених війною, соціально-економічними викликами та змінами у державній політиці.

У межах аналізу було з'ясовано, що громади демонструють різний темп і якість розвитку залежно від економічних можливостей, демографічної структури, рівня залученості населення та ефективності місцевого самоврядування. Виявлено, що провідну роль відіграють інвестиції в освіту, охорону здоров'я, культуру, цифровізацію та соціальну інфраструктуру, які значною мірою визначають конкурентоспроможність громад та їх здатність забезпечити високі стандарти життя.

Разом із тим встановлено низку системних проблем, що стримують розвиток: нерівномірність ресурсного забезпечення між громадами, посилення демографічної кризи, міграційні втрати, руйнування інфраструктури, недостатня інтеграція цифрових сервісів, обмежені можливості для соціальної мобільності та участі громадян у прийнятті рішень. Особлива увага приділена впливу війни, яка загострила виклики у сфері безпеки, соціального захисту, психологічної підтримки та відновлення людського потенціалу.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що соціогуманітарний розвиток територіальних громад є багатовимірним процесом, який вимагає стратегічного планування, інституційної підтримки та залучення громадян. Створення умов для розвитку людського капіталу, модернізації соціальної інфраструктури, підвищення цифрової спроможності та забезпечення рівного доступу до послуг має стати основою подальшого зміцнення територіальних громад та формування їх довгострокової стійкості. Такий підхід дозволить громадам не лише ефективно функціонувати в умовах кризи, але й вибудовувати сучасну модель локального розвитку, орієнтовану на якість життя та соціальну згуртованість.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

3.1. Управлінські та комунікаційні механізми забезпечення сталого розвитку громад

Ефективність соціогуманітарного розвитку територіальних громад значною мірою залежить від якості управлінських рішень, налагодженості системи стратегічного планування, прозорості та підзвітності органів місцевого самоврядування, ефективності комунікації між владою та громадянами. Сучасні механізми управління розвитком громад базуються на принципах доказової політики, орієнтації на результат, партисипативності та інноваційності, що дозволяє підвищити ефективність використання обмежених ресурсів громади.

Стратегічне планування розвитку територіальних громад є ключовим інструментом визначення довгострокових цілей, пріоритетів та напрямів розвитку території. Стратегія розвитку громади розробляється на середньостроковий період, зазвичай 7-10 років, та визначає бачення майбутнього громади, стратегічні цілі, оперативні завдання, індикатори досягнення цілей, відповідальних виконавців, джерела фінансування. Якісна стратегія є дорожньою картою для всіх учасників місцевого розвитку [72, с. 67].

Процес розробки стратегії розвитку має передбачати широке залучення мешканців громади, представників бізнесу, громадських організацій, експертів до всіх етапів – від аналізу поточної ситуації до визначення стратегічних пріоритетів. Громадські обговорення, фокус-групи, анкетування, консультації з громадськістю дозволяють виявити потреби та пріоритети різних груп населення, сформувати консолідоване бачення розвитку.

Партисипативний підхід до розробки стратегії підвищує її легітимність, забезпечує підтримку з боку громади під час реалізації.

SWOT-аналіз є поширеним інструментом стратегічного аналізу, що дозволяє виявити сильні та слабкі сторони громади, зовнішні можливості та загрози. Аналіз внутрішнього потенціалу громади охоплює оцінку людських, фінансових, природних, інфраструктурних, інституційних ресурсів. Аналіз зовнішнього середовища враховує тенденції національного та регіонального розвитку, можливості залучення зовнішнього фінансування, потенційні ризики та виклики [18, с. 112].

Визначення стратегічних пріоритетів розвитку громади базується на результатах стратегічного аналізу, врахуванні національних та регіональних пріоритетів, узгодженні з Цілями сталого розвитку ООН до 2030 року. Для соціогуманітарної сфери типовими стратегічними пріоритетами є підвищення якості та доступності освіти, розвиток культури та спорту, покращення здоров'я населення, забезпечення соціального захисту вразливих категорій, розвиток людського капіталу.

Операціоналізація стратегії передбачає розробку детальних планів заходів, конкретних проєктів, визначення необхідних ресурсів, термінів виконання, відповідальних виконавців, індикаторів результативності. Стратегія має бути трансформована у конкретні бюджетні програми, проєкти, що реалізуються органами місцевого самоврядування, комунальними підприємствами, партнерськими організаціями. Без чіткої операціоналізації стратегія залишається декларативним документом.

Моніторинг та оцінка реалізації стратегії здійснюються на основі системи індикаторів, що відображають прогрес у досягненні стратегічних цілей. Щорічні звіти про виконання стратегії дозволяють виявляти проблеми, аналізувати причини відставання, коригувати плани, забезпечувати підзвітність органів місцевого самоврядування перед громадою. Публічні презентації результатів реалізації стратегії сприяють прозорості діяльності влади, стимулюють громадський контроль [19, с. 178].

Програмно-цільовий метод бюджетування передбачає формування місцевих бюджетів на основі програм, що спрямовані на досягнення конкретних результатів у певних сферах. Бюджетні програми у соціогуманітарній сфері мають чітко визначені цілі, завдання, показники результативності – кількісні та якісні індикатори, що дозволяють оцінювати ефективність використання бюджетних коштів, результативність діяльності розпорядників бюджетних коштів [49, ст. 201].

Середньострокове бюджетне планування дозволяє прогнозувати доходи та видатки місцевого бюджету на трирічний період, що підвищує передбачуваність та стабільність фінансування програм розвитку. Середньострокові бюджетні прогнози узгоджуються зі стратегіями розвитку громад, що забезпечує зв'язок між стратегічним плануванням та бюджетуванням. Це дозволяє громадам планувати багаторічні проєкти, залучати кредитні ресурси [78, с. 223].

Управління за результатами передбачає зміщення акцентів з контролю за використанням ресурсів, дотриманням процедур на оцінку досягнутих результатів. Органи місцевого самоврядування визначають цільові показники у соціогуманітарній сфері – наприклад, охоплення дітей дошкільною освітою, середня тривалість життя населення, рівень задоволеності послугами – та оцінюють свою діяльність за ступенем досягнення цих показників.

Проєктний менеджмент стає поширеним підходом до реалізації ініціатив розвитку громад. Соціальні проєкти у сферах освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту розробляються з використанням стандартних методологій проєктного менеджменту, що передбачають чітке визначення цілей, завдань, результатів, графіку виконання, бюджету, команди проєкту, ризиків та заходів їх мітигації [18, с. 267].

Залучення зовнішнього фінансування на реалізацію проєктів розвитку є важливим ресурсом для територіальних громад, бюджети яких часто обмежені. Участь у конкурсах грантів державних фондів - Державного фонду регіонального розвитку, Українського культурного фонду, Фонду

енергоефективності - міжнародних донорських програм (U-LEAD з Європою, DOBRE, EU4USociety, USAID) дозволяє громадам реалізовувати проєкти, які неможливо профінансувати виключно з місцевого бюджету [39, с. 289].

Міжмуніципальне співробітництво дозволяє громадам спільно вирішувати питання, що виходять за межі однієї громади або потребують об'єднання ресурсів для досягнення ефективності. Спільні проєкти у сфері поводження з відходами, транспортного сполучення, надання соціальних послуг, розвитку туризму, культурних обмінів реалізуються на основі договорів про співробітництво між територіальними громадами [47, ст. 312].

Публічно-приватне партнерство є механізмом залучення приватного сектору до фінансування та управління об'єктами соціальної інфраструктури. Концесійні договори, договори про спільну діяльність, створення спільних підприємств дозволяють будувати та модернізувати заклади освіти, культури, спорту, охорони здоров'я за рахунок приватних інвестицій з подальшою компенсацією інвестору або отриманням прибутку від експлуатації об'єкта [80, с. 334].

Комунікаційна стратегія територіальної громади визначає цілі комунікації, цільові аудиторії, ключові повідомлення, канали та інструменти комунікації органів місцевого самоврядування з населенням, бізнесом, громадськими організаціями, засобами масової інформації. Ефективна комунікація є передумовою формування довіри між владою та громадянами, залучення громадян до участі у розвитку громади, підвищення прозорості діяльності влади [81, с. 356].

Інформування населення про діяльність органів місцевого самоврядування здійснюється через різноманітні канали – офіційні веб-сайти громад, сторінки у соціальних мережах (Facebook, Instagram, Telegram), месенджери (Viber, Telegram), місцеві засоби масової інформації, інформаційні стенди, SMS-розсилки. Оперативне та достовірне інформування є не лише обов'язком органів місцевого самоврядування, передбаченим законодавством, а й інструментом формування позитивного іміджу влади.

Зворотний зв’язок з громадянами забезпечується через різні механізми – письмові та електронні звернення громадян, електронні петиції, опитування громадської думки, громадські слухання, особисті прийоми посадових осіб, гарячі лінії. Ефективне опрацювання звернень, надання вичерпних відповідей у встановлені законом строки, реальне вирішення порушених громадянами проблем сприяє формуванню довіри до влади [59, ст. 401].

Електронне врядування на місцевому рівні передбачає надання адміністративних та інформаційних послуг населенню в електронній формі, забезпечення відкритості інформації про діяльність органів місцевого самоврядування, залучення громадян до процесів прийняття рішень через електронні платформи. Багато громад створили портали електронних послуг, впровадили системи електронного документообігу, електронні петиції.

Відкриті дані – це інформація у форматі, що дозволяє її вільне використання, повторне використання та поширення без обмежень авторського права, патентів або інших механізмів контролю. Оприлюднення відкритих даних про місцеві бюджети, публічні закупівлі, землекористування, громадський транспорт, соціальні послуги дозволяє громадянам, бізнесу, громадським організаціям, журналістам аналізувати діяльність влади, розробляти корисні додатки та сервіси.

Прозорість та доброчесність органів місцевого самоврядування є критично важливими для формування довіри громадян до влади. Антикорупційна політика на місцевому рівні передбачає запобігання корупційним ризикам у прийнятті рішень, здійсненні публічних закупівель, розпорядженні комунальним майном, наданні адміністративних послуг. Багато громад приєдналися до ініціативи «Прозорі громади», запровадили онлайн-трансляції засідань місцевих рад [81, с. 467].

Участь громадян у прийнятті рішень забезпечується через різноманітні механізми партисипативної демократії. Громадські слухання з важливих питань розвитку громади, громадські обговорення проєктів регуляторних актів, консультації з громадськістю щодо формування місцевої політики

передбачені законодавством і мають забезпечувати реальний вплив громадян на рішення влади [74, p. 216].

Громадські ради при органах місцевого самоврядування є постійно діючими консультативно-дорадчими органами, що забезпечують участь громадськості у формуванні та реалізації політики. До складу громадських рад входять представники громадських організацій, експерти, активні громадяни. Громадські ради здійснюють громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування, надають рекомендації, ініціюють обговорення важливих питань.

Електронні петиції дозволяють громадянам ініціювати розгляд питань органами місцевого самоврядування. Петиція, що набрала необхідну кількість підписів протягом встановленого терміну (зазвичай 3 місяці), підлягає обов'язковому розгляду відповідним органом місцевого самоврядування з наданням публічної відповіді. Багато громад запровадили платформи електронних петицій на своїх офіційних веб-сайтах, інтегрували їх з порталом «Дія».

Громадський бюджет (партисипативне бюджетування) є механізмом залучення мешканців до визначення пріоритетів використання частини місцевого бюджету. Громадяни подають проєктні пропозиції, які проходять технічну експертизу, після чого виносяться на голосування мешканців. Проєкти, що набрали найбільше голосів, отримують фінансування з громадського бюджету. Громадський бюджет впроваджено у понад 200 українських громадах [82, с. 534].

Медіація та врегулювання конфліктів у громадах є важливими інструментами підтримання соціальної злагоди. Конфлікти між різними групами населення, між громадянами та органами влади, між сусідами, земельні спори потребують ефективних механізмів врегулювання без судових процесів. Багато громад створюють служби медіації, залучають фахових медіаторів для врегулювання конфліктів, проводять навчання з медіації для працівників органів місцевого самоврядування [83, с. 556].

Управління змінами в організаційній культурі органів місцевого самоврядування є необхідною передумовою впровадження нових управлінських підходів. Перехід від бюрократичної моделі управління, орієнтованої на процеси та ієрархію, до сервісно-орієнтованої, орієнтованої на результати та задоволення потреб громадян, від закритості до прозорості, від патерналізму до партнерства потребує зміни цінностей, установок, практик, компетенцій посадових осіб.

Професійний розвиток посадових осіб місцевого самоврядування забезпечується через систему підвищення кваліфікації, навчальні програми, тренінги, семінари, стажування, обмін досвідом. Програма U-LEAD з Європою надала можливості для навчання десятків тисяч представників місцевого самоврядування з питань стратегічного планування, фінансового управління, комунікації, надання послуг. Багато громад інвестують у розвиток компетентностей своїх працівників, розуміючи, що люди є найціннішим ресурсом організації.

3.2. Цифровізація, інноваційні практики та партисипативні моделі участі громадян у розвитку територій

Цифрова трансформація територіальних громад створює нові можливості для підвищення якості та доступності соціальних послуг, залучення громадян до процесів прийняття рішень, підвищення прозорості діяльності органів місцевого самоврядування, оптимізації використання ресурсів. Інноваційні практики управління розвитком громад, засновані на використанні сучасних технологій, даних, знань, креативності, стають важливим чинником конкурентоспроможності територій у глобалізованому світі [73, p. 45].

Концепція розумних міст (smart cities) передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій, датчиків інтернету речей, аналітики великих даних, штучного інтелекту для покращення якості життя

мешканців, підвищення ефективності управління міською інфраструктурою, забезпечення сталого розвитку. Розумні міста використовують технології для оптимізації транспортних потоків, енергоспоживання, водопостачання, поводження з відходами, надання публічних послуг.

Електронні послуги у соціогуманітарній сфері дозволяють громадянам отримувати послуги дистанційно, без необхідності особистого відвідування органів влади, що економить час, зменшує бюрократичні процедури. Електронна реєстрація дітей до дошкільних закладів та шкіл, онлайн-запис до лікарів через додаток «Дія», електронна черга у соціальних службах, доступ до онлайн-бібліотек, віртуальні екскурсії музеями є прикладами цифровізації соціальних послуг [81, с. 112].

Інтегровані центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) стали важливим елементом сервісно-орієнтованого підходу до надання послуг населенню за принципом «єдиного вікна». ЦНАП надають широкий спектр адміністративних послуг – реєстрація місця проживання, оформлення документів, реєстрація бізнесу. Багато ЦНАП також надають супутні послуги - банківські, поштові, комунальні. Інтеграція ЦНАП з системою «Дія» дозволила розширити перелік електронних послуг.

Мобільні застосунки територіальних громад дозволяють мешканцям оперативно отримувати інформацію про події у громаді, новини, оголошення, повідомляти про проблеми (ями на дорогах, несанкціоновані сміттєзвалища, аварії на мережах), оплачувати комунальні послуги, записуватися до лікарів, подавати електронні петиції. Інтерактивні карти громад відображають розташування закладів соціальної інфраструктури, зупинок громадського транспорту, точок надання послуг.

Телемедицина стає важливим інструментом підвищення доступності медичних послуг, особливо для мешканців віддалених сільських територій, людей з обмеженою мобільністю, осіб, що перебувають на самоізоляції. Онлайн-консультації з лікарями, дистанційний моніторинг стану здоров’я пацієнтів з хронічними захворюваннями, телемедичні консиліуми між

лікарями різних спеціальностей дозволяють забезпечити якісну медичну допомогу без необхідності тривалих поїздок до медичних закладів [26, с. 201].

Дистанційна освіта отримала значний розвиток в умовах пандемії COVID-19 та воєнного стану, коли мільйони учнів змушені були навчатися онлайн. Онлайн-платформи для навчання (Google Classroom, Microsoft Teams, Zoom), відеоконференції, електронні освітні ресурси, віртуальні лабораторії стали невід'ємною частиною освітнього процесу. Багато шкіл впровадили змішане навчання (blended learning), що поєднує очну та дистанційну форми, використовує переваги обох підходів.

Цифрові бібліотеки та електронні каталоги дозволяють мешканцям отримувати доступ до книг, періодичних видань, наукових публікацій, мультимедійних ресурсів онлайн цілодобово з будь-якого місця. Багато бібліотек створили власні електронні колекції краєзнавчих матеріалів, рідкісних видань, приєдналися до національних та міжнародних проєктів цифровізації бібліотечних фондів (Світова цифрова бібліотека, Europeana).

Віртуальні музеї та 3D-тури дозволяють ознайомитися з музейними колекціями, пам'ятками архітектури дистанційно, що особливо важливо для людей з обмеженими можливостями, мешканців віддалених територій, іноземних туристів. Використання технологій віртуальної та доповненої реальності, 3D-моделювання створює нові можливості для популяризації культурної спадщини, залучення молодої аудиторії, яка звикла до цифрових технологій [28, с. 289].

Соціальні мережі стали важливим каналом комунікації між органами місцевого самоврядування та громадянами, особливо молоддю. Офіційні сторінки громад у Facebook, Instagram, Telegram, TikTok використовуються для оперативного інформування населення про новини, події, зміни у роботі закладів, збору зворотного зв'язку, проведення опитувань, онлайн-трансляцій засідань ради. Соціальні мережі дозволяють налагодити більш неформальний, швидкий діалог між владою та громадою.

Big Data та аналітика даних дозволяють органам місцевого самоврядування приймати більш обґрунтовані рішення на основі аналізу великих масивів даних. Аналіз даних про демографічну ситуацію, міграційні процеси, зайнятість, мобільність населення, використання публічних послуг, транспортні потоки допомагає виявляти тенденції, прогнозувати майбутні потреби, оптимізувати розподіл ресурсів, планувати інфраструктуру.

Краудсорсинг та краудфандинг є інноваційними механізмами залучення ресурсів громади до вирішення місцевих проблем. Краудсорсинг передбачає залучення колективного інтелекту, ідей, знань громадян до розв'язання проблем, розробки рішень через відкриті платформи. Краудфандинг дозволяє зібрати кошти на реалізацію соціальних проєктів від численних дрібних донорів через спеціалізовані платформи (Спільнокошт, GoFundMe).

Соціальні інновації є новими підходами до вирішення соціальних проблем, що є більш ефективними, сталими, справедливими, ніж існуючі традиційні рішення. Соціальні інновації у сфері освіти (альтернативні школи, інклюзивне навчання), охорони здоров'я (громадське здоров'я, профілактика), соціального захисту (соціальне підприємництво, будинки підтриманого проживання) можуть здійснюватися органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, соціальними підприємствами [75, p. 145].

Хаби соціальних інновацій створюються у багатьох громадах як фізичні або віртуальні простори для експериментування, розробки та тестування нових підходів до вирішення соціальних проблем. Інноваційні хаби об'єднують активістів, соціальних підприємців, експертів, представників влади, надають ресурси – приміщення, обладнання, менторство, невеликі гранти – для розробки пілотних проєктів, які у разі успіху можуть масштабуватися.

Лабораторії міського розвитку (urban labs, city labs) використовують методи дизайн-мислення, швидкого прототипування, тестування для розробки інноваційних рішень міських проблем. Залучення громадян, бізнесу, експертів до процесу розробки рішень через воркшопи, хакатони, living labs дозволяє

створювати рішення, що відповідають реальним потребам користувачів, тестувати їх у реальних умовах перед масштабуванням.

Партисипативні моделі участі громадян у розвитку територій базуються на принципах включеності, прозорості, підзвітності, спільного прийняття рішень. Різні форми та рівні участі - від інформування та консультацій до співпраці та спільного управління - можуть використовуватися залежно від специфіки питання, готовності громади та влади до співпраці, наявності ресурсів [74, p. 216].

Громадський бюджет є однією з найпоширеніших і найуспішніших форм партисипативної демократії у світі. Досвід впровадження громадського бюджету в українських громадах демонструє високу активність мешканців – у деяких громадах у голосуванні беруть участь десятки тисяч людей, реалізацію сотень малих проєктів у сферах благоустрою, спорту, культури, соціального захисту. Громадський бюджет сприяє формуванню громадянської активності, довіри до влади, навчає громадян демократичним процедурам.

Урбаністичні платформи та онлайн-інструменти для залучення громадян до планування розвитку територій дозволяють зібрати пропозиції, коментарі, голоси мешканців щодо містобудівних, транспортних, соціальних проєктів. Геоінформаційні платформи дозволяють візуалізувати пропозиції на інтерактивній карті, обговорювати їх з іншими мешканцями, голосувати за найкращі ідеї [82, с. 445].

Тимчасове використання публічних просторів (tactical urbanism, DIY urbanism) передбачає легкі, швидкі, недорогі експерименти з дизайном вулиць, площ, парків за участю громади для виявлення найкращих рішень перед їх постійним впровадженням. Тимчасові пішохідні зони на вихідні, паркети (parklets), вуличні меблі, розмітка для велодоріжок дозволяють протестувати ідеї з мінімальними витратами, за короткий час побачити, як люди користуються простором.

Ініціативи низових громад (grassroots initiatives, community-led development) – самоорганізовані групи мешканців, що реалізують невеликі проєкти покращення свого двору, вулиці, району - є важливим ресурсом місцевого розвитку. Органи місцевого самоврядування можуть підтримувати такі ініціативи через мікрогранти (5-50 тисяч гривень), консультування, надання матеріалів, інструментів, спрощені процедури погодження.

Адвокаційні кампанії громадських організацій спрямовані на зміну політики органів місцевого самоврядування, підвищення уваги до певних соціальних проблем, захист прав вразливих груп. Адвокація базується на зборі та аналізі доказів проблеми, розробці альтернативних рішень, комунікаційних стратегіях, залученні медіа, мобілізації підтримки громадськості, лобіюванні змін у рад [63, п. 489].

Громадський моніторинг якості публічних послуг здійснюється громадськими організаціями, ініціативними групами громадян, активістами з метою виявлення проблем, порушень, неефективного використання ресурсів. Результати моніторингу – звіти з конкретними фактами, фотографіями, рекомендаціями – оприлюднюються, передаються органам місцевого самоврядування, використовуються для адвокації змін політики, підвищення стандартів послуг.

Громадська експертиза проєктів рішень органів місцевого самоврядування дозволяє виявити можливі негативні наслідки, ризики, недоліки, запропонувати альтернативні рішення до їх остаточного прийняття. Незалежна експертиза з боку фахівців, експертів, зацікавлених громадян підвищує якість рішень, легітимність політики, знижує ризики помилкових рішень [63, п. 534].

Молодіжні ради при органах місцевого самоврядування забезпечують представництво інтересів молоді, залучення молодих людей до формування молодіжної політики, вирішення питань місцевого значення. Молодіжні ради ініціюють проєкти для молоді, надають рекомендації органам влади, здійснюють громадський контроль, організовують молодіжні заходи.

3.3. Рекомендації щодо формування соціально орієнтованої політики розвитку громад

Формування ефективної соціально орієнтованої політики розвитку територіальних громад потребує комплексного підходу, що інтегрує стратегічне планування, раціональний розподіл обмежених ресурсів, інноваційні механізми надання послуг, активне залучення громадськості, міжсекторальне партнерство. На основі проведеного аналізу теоретичних засад, практики функціонування територіальних громад, викликів та можливостей розвитку можна сформулювати низку практичних рекомендацій для органів місцевого самоврядування, центральних органів виконавчої влади, інститутів громадянського суспільства [77, с. 45].

На рівні центральних органів виконавчої влади необхідно завершити реформу децентралізації, забезпечити сталість адміністративно-територіального устрою, законодавче закріплення розширених повноважень та достатніх ресурсів територіальних громад. Подальше вдосконалення законодавства має бути спрямоване на розширення фінансової автономії громад, зміцнення їх фінансової спроможності, спрощення процедур прийняття рішень, зменшення адміністративного тягаря.

Система міжбюджетних відносин потребує вдосконалення з метою забезпечення достатності фінансових ресурсів територіальних громад для виконання власних та делегованих повноважень у соціальній сфері. Базова дотація та освітня і медична субвенції мають повністю покривати реальні, а не нормативні витрати громад на виконання делегованих повноважень. Необхідно розширити базу місцевого оподаткування, підвищити частку місцевих податків у доходах місцевих бюджетів, надати громадам більшу автономію у визначенні ставок місцевих податків [78, с. 112].

Державні стандарти надання соціальних послуг мають бути переглянуті з урахуванням реальних потреб населення, демографічних змін, технологічних можливостей, фінансових можливостей держави та громад. Стандарти

повинні визначати мінімально необхідний, гарантований державою рівень послуг, який громадяни мають отримувати незалежно від місця проживання. Водночас громади мають мати можливість та стимули надавати послуги понад встановлені стандарти відповідно до потреб та можливостей.

Система фінансування соціальної сфери має базуватися на принципах прозорості, передбачуваності, достатності, справедливості. Формульний розподіл субвенцій на освіту, охорону здоров'я має більш повно враховувати специфіку громад – географічну віддаленість, гірську місцевість, демографічну ситуацію, соціально-економічний стан. Необхідно запровадити механізми додаткового цільового фінансування громад з особливими потребами, постраждалих від війни.

Кадрова політика у соціальній сфері має бути спрямована на підвищення престижності та привабливості професій вчителя, лікаря, соціального працівника, працівника культури. Конкурентна заробітна плата, порівнянна з приватним сектором, можливості професійного розвитку та кар'єрного росту, належні умови праці, сучасне обладнання є необхідними умовами залучення та утримання кваліфікованих кадрів у соціальній сфері.

Програми підтримки молодих фахівців, що починають працювати у сільській місцевості та малих містах, мають включати комплекс заходів – надання службового житла або компенсації витрат на оренду житла, подъємні виплати на початку роботи, можливості безкоштовного підвищення кваліфікації, стажування, наставництво досвідчених колег. Територіальні громади мають розробляти власні програми залучення молодих фахівців, створювати привабливе середовище для життя молоді [51, ст. 234].

Система підвищення кваліфікації працівників соціальної сфери має бути осучаснена, орієнтована на практичні навички, використання інноваційних методів навчання. Онлайн-курси, вебінари, тренінги, воркшопи, стажування, обмін досвідом між громадами, участь у професійних спільнотах є ефективними формами безперервного професійного розвитку, що мають бути доступними та заохочуватися [51, ст. 267].

На рівні територіальних громад необхідно розробляти комплексні інтегровані стратегії соціогуманітарного розвитку, що визначають довгострокові цілі, пріоритети, конкретні заходи та механізми їх досягнення. Стратегії мають базуватися на ретельному аналізі потреб населення, оцінці внутрішнього потенціалу громади, врахуванні зовнішніх можливостей та викликів. Широке залучення мешканців, експертів, стейкхолдерів до розробки стратегій через консультації, воркшопи, опитування підвищує їх легітимність та підтримку під час реалізації.

Оптимізація мережі закладів соціальної сфери має здійснюватися виважено, з урахуванням балансу між фінансовою ефективністю та доступністю послуг для мешканців усіх населених пунктів. Створення опорних закладів освіти, культури з сучасною матеріально-технічною базою має обов'язково супроводжуватися забезпеченням транспортної доступності для мешканців віддалених населених пунктів. Альтернативні форми надання послуг – мобільні сервіси, дистанційні послуги – можуть частково компенсувати зниження щільності мережі стаціонарних закладів [79, с. 312].

Модернізація матеріально-технічної бази закладів освіти, культури, охорони здоров'я, спорту має бути пріоритетом капітальних видатків місцевих бюджетів. Енергоефективна реконструкція будівель, що знижує витрати на комунальні послуги, оновлення застарілого обладнання, створення безбар'єрного доступного середовища, впровадження сучасних технологій потребують значних, але необхідних інвестицій. Залучення коштів Державного фонду регіонального розвитку, міжнародних донорів, приватних інвесторів через ДПП може доповнити обмежені місцеві бюджети [39, с. 334].

Цифровізація соціальної сфери має стати стратегічним пріоритетом діяльності територіальних громад. Впровадження електронних послуг у всіх сферах, розвиток телемедицини, дистанційного навчання, електронних бібліотек, віртуальних музеїв підвищує доступність послуг, особливо для мешканців віддалених територій, людей з обмеженими можливостями. Забезпечення широкосмугового швидкісного доступу до інтернету у всіх

населених пунктах громади є необхідною інфраструктурною передумовою успішної цифровізації [81, с. 356].

Інклюзивність має бути наскрізним принципом, що пронизує всю соціальну політику громад. Системне усунення фізичних, інформаційних, комунікаційних бар'єрів для людей з інвалідністю, забезпечення реальної, а не формальної доступності всіх послуг для всіх категорій населення, активна боротьба з будь-якими формами дискримінації, цілеспрямована підтримка найбільш вразливих груп є моральним обов'язком та юридичними зобов'язаннями органів місцевого самоврядування. Інклюзивне середовище вигідне та комфортне для всіх членів громади, не лише людей з особливими потребами.

Профілактика соціальних проблем має переважати над їх подоланням, оскільки є більш ефективною та економічно доцільною стратегією. Програми раннього виявлення та втручання у сім'ї з дітьми, що опинилися у складних життєвих обставинах, профілактика бездомності через підтримку житлом та соціальним супроводом, активна підтримка зайнятості та перекваліфікації вразливих категорій, масштабна популяризація здорового способу життя, профілактика неінфекційних захворювань є прикладами превентивних підходів [32, с. 401].

Стратегічне партнерство з громадськими організаціями, благодійними фондами, волонтерськими ініціативами, соціально відповідальним бізнесом дозволяє громадам мобілізувати додаткові фінансові, людські, експертні, креативні ресурси, використовувати інноваційні підходи партнерів. Органи місцевого самоврядування мають проактивно створювати сприятливі умови для діяльності громадських організацій, активно залучати їх до співпроектування та надання соціальних послуг, реалізації спільних проєктів через гранти, соціальне замовлення [63, п. 423].

Соціальне замовлення є ефективним ринковим механізмом залучення недержавних, часто більш гнучких та інноваційних надавачів до надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів. Конкурентний прозорий

відбір надавачів послуг на основі якості та ціни, оплата за фактично надані послуги та досягнуті результати підвищують ефективність використання обмежених бюджетних коштів, стимулюють конкуренцію та інновації у наданні послуг, розвивають ринок соціальних послуг [53, ст. 445].

Громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування, якістю соціальних послуг має бути системно інституціоналізований та заохочуваний. Громадські ради, громадські інспектори, моніторингові місії громадських організацій, незалежні опитування задоволеності послугами здійснюють зовнішню об'єктивну оцінку діяльності влади, виявляють системні проблеми, пропонують конкретні рішення, створюють тиск на владу для покращення [81, с. 467].

Систематичне залучення громадян до процесів прийняття рішень через різноманітні механізми партисипативної демократії – громадський бюджет, електронні та офлайн петиції, громадські слухання, консультації з громадськістю, опитування думки – підвищує легітимність рішень, враховує інтереси та потреби різних груп населення, формує відповідальну проактивну громадську позицію, будує довіру між владою та громадянами.

Проактивна стратегічна комунікаційна політика територіальних громад має бути спрямована на системне формування та підтримання довіри між владою та громадянами через прозорість, відкритість, чесність. Регулярне оперативне інформування про діяльність органів місцевого самоврядування не лише про успіхи, а й про проблеми та виклики, ефективна швидка робота зі зверненнями громадян з реальним вирішенням проблем, активне використання соціальних мереж для двостороннього діалогу є важливими елементами ефективної комунікаційної стратегії.

Брендинг та маркетинг територіальних громад, цілеспрямоване формування позитивного привабливого іміджу території є важливим для залучення інвестицій, туристів, нових мешканців, особливо молоді та кваліфікованих фахівців. Культурні фестивалі, спортивні події, промоція унікальних місцевих продуктів та послуг, збереження та популяризація

історичної та культурної спадщини створюють впізнаваність та привабливість громади, формують почуття гордості та приналежності у мешканців.

Міжмуніципальне співробітництво у соціогуманітарній сфері дозволяє сусіднім громадам ефективно спільно вирішувати питання, що виходять за адміністративні межі однієї громади або потребують критичної маси населення для ефективності, економити ресурси через ефект масштабу. Спільні регіональні заклади професійно-технічної освіти, спеціалізовані медичні центри, реабілітаційні заклади, інтегровані соціальні служби, культурні центри можуть ефективно обслуговувати населення кількох громад [47, ст. 534].

Активне міжнародне співробітництво громад відкриває цінні можливості для обміну досвідом та кращими практиками, професійного навчання, залучення грантів міжнародних донорських організацій та програм. Побратимські партнерські зв'язки з європейськими муніципалітетами, активна участь у міжнародних мережах та асоціаціях громад сприяють швидкій адаптації європейських стандартів місцевого самоврядування, впровадженню інновацій [41, с. 556].

Систематичний моніторинг та об'єктивна оцінка соціогуманітарного розвитку на основі науково обґрунтованої системи кількісних та якісних індикаторів дозволяють своєчасно виявляти проблеми та відставання, об'єктивно оцінювати ефективність політики та програм, оперативно коригувати стратегії та плани. Регулярні публічні звіти про стан соціальної сфери, досягнуті результати реалізації програм забезпечують необхідну прозорість та реальну підзвітність органів місцевого самоврядування перед громадою.

Постконфліктне відновлення та довгострокова розбудова громад, що постраждали від війни, потребує особливої пріоритетної уваги, масштабних інвестицій, спеціальних підходів. Швидка відбудова зруйнованої критичної соціальної інфраструктури, комплексна психосоціальна підтримка травмованого населення, активне сприяння реінтеграції ветеранів у цивільне

життя через професійну перепідготовку та психореабілітацію, цілеспрямоване збереження та відновлення соціальної згуртованості є абсолютними пріоритетами для постраждалих громад. Координована національна та масштабна міжнародна підтримка має бути спрямована на максимально швидке відновлення за принципом «будувати краще» [84, с. 601].

Проактивна підготовка до європейської інтеграції України створює історичні нові можливості для якісного розвитку територіальних громад. Послідовна адаптація до високих європейських стандартів надання соціальних послуг, імплементація прогресивних принципів соціальної Європи, отримання доступу до потужних європейських програм фінансування місцевого та регіонального розвитку є реальними перспективами для українських громад. Системна всеохоплююча підготовка до інтеграції має охоплювати всі рівні управління, всі сфери діяльності [85, с. 623].

Таким чином, формування дійсно ефективної соціально орієнтованої політики розвитку територіальних громад потребує консолідованих системних зусиль органів влади всіх рівнів, активних інститутів громадянського суспільства, соціально відповідального бізнесу, міжнародних партнерів та донорів. Послідовний людиноцентрований підхід, стратегічні масштабні інвестиції у всебічний розвиток людського капіталу, зміцнення соціальної згуртованості, впровадження technological and social innovations у наданні послуг є ключовими визначальними чинниками успішного сталого соціогуманітарного розвитку територіальних громад України.

Проведений аналіз механізмів та інструментів підвищення ефективності соціогуманітарного розвитку територіальних громад дав змогу визначити ключові напрями модернізації місцевої політики, які забезпечують стале функціонування громад, їхню інституційну спроможність та здатність відповідати на сучасні виклики. Встановлено, що ефективний соціогуманітарний розвиток неможливий без синергії управлінських, фінансових, соціальних, цифрових та інноваційних інструментів, які повинні бути інтегровані у стратегічну систему місцевого врядування.

У межах розділу було показано, що провідну роль відіграють механізми стратегічного планування, участі громадян (participatory governance), належного врядування та міжсекторальної взаємодії. Їх поєднання забезпечує залученість населення, підзвітність органів влади, відкритість управлінських рішень і формування довіри між владою та громадою. Не менш значущими є інструменти розвитку людського капіталу, які охоплюють освіту, культурні проєкти, спортивні ініціативи, програми соціальної підтримки та психологічного благополуччя – вони створюють основу соціальної стійкості та посилюють згуртованість населення.

Особлива увага приділена цифровим інструментам управління – електронним сервісам, платформам участі, системам відкритих даних, аналітичним дашбордам і засобам зворотного зв'язку. Їх упровадження сприяє підвищенню прозорості, оптимізації адміністративних процесів, розширенню доступу до послуг і посиленню соціальної інклюзії. Водночас зазначено, що цифровізація потребує зміцнення кібербезпеки, розвитку цифрових компетентностей і раціонального управління інформаційними ресурсами.

Систематизовано також фінансові та ресурсні механізми розвитку громад – від ефективного управління місцевими бюджетами й залучення інвестицій до партнерств із бізнесом і міжнародними організаціями. Наголошено, що диверсифікація ресурсів і впровадження проектного менеджменту розширюють можливості громад реалізувати соціогуманітарні програми та ініціативи.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що поєднання управлінських, цифрових, соціальних, інноваційних та фінансових інструментів формує комплексну систему механізмів підвищення ефективності соціогуманітарного розвитку територіальних громад. Такий підхід дозволяє громадам адаптуватися до соціально-економічних трансформацій, підвищити якість життя населення, посилити їхню стійкість та конкурентоспроможність, а також забезпечити сталість розвитку у довгостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ

Важливо відзначити, що дослідження соціогуманітарного розвитку територіальних громад в Україні здійснювалося комплексно, із застосуванням системного, аналітичного та міждисциплінарного підходів. Кожне із завдань було спрямоване на розкриття окремих аспектів функціонування громад, починаючи від теоретико-методологічних основ та правового забезпечення й завершуючи аналізом соціогуманітарних процесів, сучасних викликів і механізмів підвищення їхньої ефективності. Реалізація цих завдань дозволила сформувати всебічне бачення стану та перспектив розвитку територіальних громад у контексті децентралізаційної реформи, цифрової трансформації та умов воєнного періоду. Нижче подані висновки відображають найбільш значущі результати наукового пошуку та узагальнюють отримані теоретичні й практичні положення.

1. Проведений аналіз нормативно-правового забезпечення функціонування територіальних громад показав, що українське законодавство формує достатньо широку правову основу для їхньої автономії, самостійності та управлінської стабільності. Конституція України визначає місцеве самоврядування як окремий рівень публічної влади, що здійснюється на принципах народного суверенітету, самостійності та підзвітності. Закони «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про добровільне об’єднання територіальних громад» створюють структурно-функціональний каркас, який регламентує повноваження рад, виконавчих органів, старост, а також механізми об’єднання територій та формування спроможних громад.

Бюджетний та Податковий кодекси забезпечують фінансову основу діяльності громад через закріплення місцевих доходів, трансфертів, субвенцій та інструментів міжбюджетного вирівнювання. Важливу роль відіграють нормативні акти щодо регіонального розвитку, стратегічного планування, земельних відносин, соціальних послуг та цифровізації публічного сектору. Разом із тим встановлено, що правова система потребує удосконалення:

необхідне оновлення законодавства з урахуванням викликів воєнного стану, необхідності швидкого реагування на кризові ситуації, цифрової трансформації управління, кібербезпеки та завдань відбудови зруйнованої інфраструктури. Це підтверджує важливість динамічного розвитку нормативного середовища, здатного підтримувати сталий розвиток територіальних громад.

2. Дослідження соціальних індикаторів розвитку продемонструвало, що рівень освіти, стан культурної інфраструктури, доступність медичних послуг та ефективність системи соціального захисту становлять ядро соціогуманітарного потенціалу територіальної громади. З'ясовано, що громади з розвиненою освітньою мережею, належним кадровим забезпеченням, модернізованими школами та підтримкою позашкільної освіти демонструють вищий рівень залучення молоді й формують сприятливе середовище для розвитку людського капіталу.

Культурні індикатори – функціонування бібліотек, будинків культури, локальних центрів творчості, наявність культурних програм – визначають рівень соціальної взаємодії та локальної ідентичності. У сфері охорони здоров'я важливим є доступ до первинної медицини, рівень цифровізації медичних послуг, кадрова спроможність та стан медичної інфраструктури. У системі соціального захисту ключовими є забезпечення підтримки вразливих груп, розвиток соціальних програм, ефективність соціальних служб та реалізація програм адресної допомоги.

Встановлено, що соціальні індикатори є чутливими до зовнішніх викликів, насамперед війни, що спричинила міграцію населення, збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, руйнування соціальної інфраструктури та зростання потреб у соціальній підтримці. Це вимагає від громад гнучких управлінських рішень та постійної адаптації соціальних політик.

3. У межах дослідження підтверджено, що людський капітал є центральною рушійною силою розвитку територіальних громад. Кадрові

ресурси, рівень професійної підготовки жителів, освітня мобільність, інноваційний потенціал, лідерські компетенції та участь громадськості формують основу стійкого соціально-економічного розвитку. Високий рівень людського капіталу корелює з якістю публічних послуг, інвестиційною привабливістю, активністю громади та рівнем соціального благополуччя.

Соціальна згуртованість визначається рівнем довіри між жителями, наявністю горизонтальних соціальних зв'язків, спільнотною взаємодією, участю громадян у прийнятті рішень, культурною ідентичністю та детермінує здатність громади до згуртування під час воєнних і кризових викликів. У воєнний час згуртованість виступає критично важливим фактором виживання, швидкого реагування та мобілізації ресурсів.

Інституційна спроможність органів місцевого самоврядування включає здатність організовувати управління, ефективно використовувати бюджети, впроваджувати цифрові рішення, здійснювати стратегічне планування, залучати партнерів і управляти проектами. Виявлено, що високий рівень інституційної спроможності є умовою реалізації будь-яких соціогуманітарних стратегій, а її недостатність стає обмежувальним чинником розвитку.

4. У ході дослідження визначено широкий спектр проблем і викликів, які сьогодні стримують соціогуманітарний розвиток українських громад. До найбільш суттєвих належать: демографічний спад, старіння населення, відтік молоді, масштабні міграційні процеси, спричинені війною та економічними труднощами. Окремим викликом є руйнування критичної соціальної інфраструктури – шкіл, дитячих садків, амбулаторій, культурних закладів – що знижує доступність базових послуг та ускладнює відновлення соціального середовища.

Виявлено нерівномірність ресурсного забезпечення громад, що посилює диспропорції між заможними та малоресурсними громадами. Кадрова нестача у сфері освіти, медицини, культури та соціальних послуг ускладнює реалізацію програм розвитку. Зростання кількості вразливих груп населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, людей із травматичним

досвідом, вимагає розширення мережі соціальних служб і психологічної підтримки.

Війна загострила питання безпеки, комунікаційної стійкості, інформаційного захисту та необхідності оперативного реагування на кризи. Післявоєнне відновлення ставить перед громадами завдання швидкої реконструкції соціальної інфраструктури, реінтеграції населення та відновлення людського потенціалу, що потребує стратегічного підходу та достатніх ресурсів.

5. Теоретико-методологічне опрацювання дало змогу визначити багатовимірність розвитку територіальних громад як соціально-економічних, управлінських і культурних систем. Розвиток громад базується на поєднанні системного, комплексного, мережевого, проєктного, соціально-орієнтованого та інноваційного підходів. Досліджено, що соціогуманітарний вимір є ключовою складовою сучасних моделей місцевого самоврядування, оскільки він формує людський потенціал, соціальну інтегрованість, громадську участь і створює підґрунтя для стійкості й адаптивності громад.

Соціогуманітарна парадигма розвитку передбачає гармонійне поєднання матеріальних та нематеріальних ресурсів громади: від інвестицій у соціальні послуги до зміцнення локальної ідентичності та розвитку культурного середовища. Таким чином, громада виступає не лише адміністративною одиницею, але й простором соціальної взаємодії, цінностей та колективної відповідальності за розвиток.

6. У межах дослідження обґрунтовано комплекс управлінських, комунікаційних, соціальних та цифрових механізмів, здатних забезпечити сталий розвиток територіальних громад. До управлінських механізмів віднесено стратегічне планування, бюджетування, аналітичний моніторинг, проєктний менеджмент, міжмуніципальне співробітництво та партнерські моделі взаємодії. Комунікаційні механізми охоплюють прозорість влади, інформування населення, участь громадян, стратегічні комунікації, роботу з медіа та формування довіри.

Суттєво розширено роль цифрових інструментів: електронні сервіси, платформи е-участі, відкриті дані, цифрові карти, дашборди, інструменти електронної демократії, системи управління послугами, кібербезпека. Інноваційні практики включають «розумні громади», соціальні інновації, розвиток локальних стартапів, креативні індустрії та цифрову освіту.

Розроблені рекомендації зосереджені на модернізації соціальної інфраструктури, відновленні людського потенціалу, підвищенні інституційної спроможності, залученні інвестицій, розбудові стійких соціальних систем, розвитку партнерств з бізнесом та міжнародними організаціями. Особлива увага приділена формуванню соціально орієнтованої політики, здатної забезпечити високий рівень добробуту, інклюзивності та згуртованості громади у довгостроковій перспективі.

Загалом, дослідження дало змогу не лише систематизувати ключові аспекти соціогуманітарного розвитку територіальних громад, але й виявити внутрішні взаємозв'язки між правовою основою, соціальними індикаторами, людським капіталом, стійкістю місцевих інституцій та ефективністю управлінських рішень. Узагальнені результати свідчать, що якісні зміни у соціогуманітарній сфері є фундаментом для формування спроможних громад, здатних протистояти сучасним викликам, забезпечувати високий рівень послуг та підтримувати соціальну єдність навіть в умовах воєнних і кризових навантажень. Важливо, що дослідження підтвердило ключову роль інноваційних, цифрових і комунікаційних механізмів, які стають необхідною умовою модернізації місцевого самоврядування та формування соціально орієнтованої політики. Подані висновки створюють цілісну основу для практичних рекомендацій, подальших наукових розвідок і розроблення стратегічних рішень, спрямованих на стале, інклюзивне та людиноцентричне майбутнє територіальних громад України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Захарченко Е. М. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. Київ : Центр політико-правових реформ, 2012. 212 с.

2. Васильєва О. І., Васильєв О. В. Теоретичні підходи до визначення поняття «територіальна громада». Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 11. С. 43-48.

3. Гладій В. І. Соціальний капітал як фактор розвитку територіальних громад в Україні : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2019. 245 с.

4. Дейнека О. В. Економічна спроможність територіальних громад в умовах децентралізації. Економіка та держава. 2019. № 4. С. 132-137.

5. Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу. Київ : НІСД, 2019. 115 с.

6. Згуровський М. З. Сталий розвиток у глобальному і регіональному вимірах. Київ : Політехніка, 2007. 84 с.

7. Колишко Р. А. Децентралізація публічної влади: історія та сучасні тенденції розвитку. Київ : ЦУЛ, 2003. 204 с.

8. Куценко Т. Ф., Осадча Н. В. Розумні міста: сутність, імперативи та напрями становлення. Вісник економічної науки України. 2019. № 2. С. 165-170.

9. Лазор О. Д., Лазор О. Я. Партисипативна демократія в Україні: проблеми та перспективи розвитку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. Вип. 44. С. 199-203.

10. Молодожен Ю. Б. Соціогуманітарний простір сучасного міста: теоретико-методологічні засади дослідження. Грані. 2015. № 8. С. 232-237.

11. Новак І. М. Соціальний капітал як інструмент розвитку територіальних громад. Державне управління: теорія та практика. 2018. № 2. С. 75-82.

12. Олійник Н. І. Соціальна згуртованість громади як чинник місцевого розвитку. Демографія та соціальна економіка. 2020. № 3. С. 143-156.

13. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

14. Проданик В. М. Принцип субсидіарності в діяльності органів місцевого самоврядування. Актуальні проблеми державного управління. 2016. № 2. С. 64-71.

15. Реформа децентралізації. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/rozvytok-mistsevoho-samovryaduvannya/reformuvannya/.

16. Ткачук А. Ф. Спроможні громади: критерії оцінювання та планування. Київ : ІКЦ «Легальний статус», 2016. 44 с.

17. Удовенко І. О. Інтегрований підхід до розвитку територіальних громад. Ефективна економіка. 2019. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7123.

18. Хамходера О. П. Стратегічне планування розвитку територіальних громад: теорія та практика. Київ : НАДУ, 2020. 248 с.

19. Індекс конкурентоспроможності міст України. Фонд «Ефективне управління». URL: https://feg.org.ua/research/city-competitiveness-index.

20. Шаров Ю. П. Проблемно-орієнтований підхід в управлінні розвитком територій. Публічне управління та митне адміністрування. 2018. № 3. С. 110-117.

21. Безверхнюк Т. М., Сапожніков С. В. Соціальна функція місцевого самоврядування: зміст та механізми реалізації. Актуальні проблеми державного управління. 2017. № 2. С. 154-162.

22. Бідак В. Я. Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 340 с.

23. Грищенко І. М. Освітня політика територіальних громад: виклики децентралізації. Вісник НАДУ. 2019. № 2. С. 232-239.

24. Гриневич Л. М., Ільїч Л. М., Морозе І. О. Нова українська школа: порадник для вчителя. Київ : Плеяди, 2017. 206 с.

25. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики. Київ : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.

26. Слабкий Г. О., Дудіна О. О., Габорець Ю. Ю. Регіональні особливості стану здоров'я населення України. Київ : Деркул, 2017. 204 с.

27. Лехан В. М., Слабкий Г. О., Шевченко М. В. Аналіз результатів реформування системи охорони здоров'я в пілотних регіонах. Україна. Здоров'я нації. 2015. № 3. С. 199-208.

28. Ковальська Т. В. Культурна політика територіальних громад: сучасний стан та перспективи розвитку. Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. 2019. Вип. 40. С. 232-238.

29. Петрова І. В., Троценко Н. Ф. Інноваційні форми роботи закладів культури з населенням. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2018. № 2. С. 87-93.

30. Приступа Є. Н., Жданова О. М., Линець М. М. Фізична культура і спорт в Україні: проблеми та перспективи розвитку. Львів : ЛДУФК, 2015. 320 с.

31. Горемикіна Ю. В. Система соціального захисту в умовах децентралізації. Аспекти публічного управління. 2017. Т. 5. № 9. С. 176-184.

32. Наумова М. О. Деінституціоналізація системи соціального захисту: міжнародний досвід та українські реалії. Демографія та соціальна економіка. 2019. № 2. С. 210-224.

33. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: становлення та розвиток. Київ : УАН, 2004. 240 с.

34. Марценюк Т. О. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. Київ : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 44 с.

35. Сидоренко О. В. Соціальна інклюзія як чинник розвитку громад. Український соціум. 2018. № 4. С. 221-230.

36. Грузєва Т. С., Галієнко О. М., Замкевич В. І. Громадське здоров'я: підручник. Київ : ВСВ «Медицина», 2020. 560 с.

37. Назарук В. Я. Соціальне підприємництво як інструмент вирішення соціальних проблем громади. Економіка та суспільство. 2018. № 15. С. 132-139.

38. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ : Знання, 2001. 254 с.

39. Запатріна І. В. Публічні інвестиції як інструмент структурної модернізації економіки. Київ : НІСД, 2016. 72 с.

40. Колот А. М., Грішнова О. А. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку. Київ : КНЕУ, 2012. 501 с.

41. Бондаренко К. В. Міжнародне співробітництво територіальних громад: теорія та практика. Київ : НАДУ, 2017. 212 с.

42. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 512 с.

43. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

44. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України. Київ : Юстініан, 2014. 237 с.

45. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80.

46. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19.

47. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 № 1508-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18.

48. Про місцеві вибори : Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19.

49. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17.

50. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

51. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 № 2493-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14.

52. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

53. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19.

54. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17.

55. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12.

56. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12.

57. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24.06.2004 № 1875-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-15.

58. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19.

59. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80.

60. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17.

61. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF.

62. Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 № 142-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-%D1%80.

63. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016.

64. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. Київ : Міністерство розвитку громад та територій України, 2020. 45 с.

65. Освіта в Україні: базові індикатори. Інформаційно-статистичний збірник. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2023. 236 с.

66. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York : Simon & Schuster, 2000. 544 p.

67. Schultz T. W. Investment in Human Capital. The American Economic Review. 1961. Vol. 51. No. 1. P. 1-17.

68. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. Вип. 10. 524 с.

69. Жаліло Я. А., Кондратюк Н. В. Управління в умовах воєнного стану: виклики для територіальних громад. Київ : НІСД, 2023. 78 с.

70. Оцінка відновлення та розбудови України. Світовий банк, Уряд України, Європейська Комісія. 2023. URL: https://ukraine.un.org/.

71. Козаков В. М., Крусян А. Р. Доказова політика в державному управлінні. Київ : НАДУ, 2017. 240 с.

72. Шаров Ю. П., Чикаренко І. А. Стратегічне планування в громаді: навчальний посібник. Київ : НАДУ, 2016. 176 с.

73. Caragliu A., Del Bo C., Nijkamp P. Smart cities in Europe. Journal of Urban Technology. 2011. Vol. 18. No. 2. P. 65-82.

74. Arnstein S. R. A Ladder of Citizen Participation. Journal of the American Institute of Planners. 1969. Vol. 35. No. 4. P. 216-224.

75. Mulgan G. The Process of Social Innovation. Innovations: Technology, Governance, Globalization. 2006. Vol. 1. No. 2. P. 145-162.

76. Lydon M., Garcia A. Tactical Urbanism: Short-term Action for Long-term Change. Washington : Island Press, 2015. 256 p.

77. Куйбіда В. С., Білинська М. М., Петроє О. М. Розвиток громад: кращі практики та рекомендації. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.

78. Луніна І. О. Міжбюджетні трансферти: теорія і практика. Київ : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. 232 с.

79. Берданова О. В., Вакуленко В. М., Валентюк І. В. Як розробити стратегію розвитку громади: практичний посібник. Київ : ТОВ «Софія-А», 2018. 123 с.

80. Запатріна І. В., Лебеда Т. Б. Публічно-приватне партнерство в Україні: механізми реалізації. Київ : НАДУ, 2011. 232 с.

81. Дрешпак В. М. Комунікаційна політика місцевої влади: зарубіжний досвід та українські реалії. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2015. 180 с.

82. Громадський бюджет як інструмент демократії участі. Київ : Центр політико-правових реформ, 2020. 68 с.

83. Гірник А. М., Гриценко К. Г. Медіація в громаді: теорія та практика. Київ : Інститут миротворчості та медіації, 2018. 156 с.

84. Відновлення України: принципи та пріоритети. Конференція з відновлення України. Лугано, 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua.

85. Європейська інтеграція України: можливості для громад. Київ : Програма U-LEAD, 2021. 96 с.